

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Навчально-науковий інститут новітніх освітніх технологій
Кафедра психології та соціальної роботи

ФЕШ Марія Василівна

**Соціальна та психологічна адаптація мігрантів до нових соціально-
економічних умов як чинник підвищення їх життєздатності / Social and
psychological adaptation of migrants to new socio-economic conditions as a
factor in increasing their viability**

спеціальність: 053 – Психологія
освітньо-професійна програма – Психологія

Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
ПСЗм-21
М.В. Феш

Науковий керівник:
к.пед.н., доцент
В.В. Шафранський

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту

«__» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

_____ **А.Н. Гіряк**

ТЕРНОПІЛЬ-2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ МІГРАЦІЇ	
ЯК СОЦІАЛЬНОГО ТА ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ	
8	
1.1. Історичні етапи постання проблематики адаптації мігрантів	8
1.2. Теоретична основа проведення соціальної та психологічної адаптації мігрантів	11
Висновки до розділу 1	15
РОЗДІЛ 2	
НАПРЯМКИ АДАПТАЦІЇ МІГРАНТІВ	
ТА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ЇХНЬОЇ ЖИТТЄЗДАТНОСТІ	
18	
2.1. Психологічний та соціальний аспекти реалізації міграційної політики	18
2.2. Особливості впливу міграційних процесів на соціальні зміни в суспільстві	28
2.3. Роль віри та релігії в підвищенні вітальності мігрантів	35
Висновки до розділу 2	41
РОЗДІЛ 3	
ПРАКТИКА ВИВЧЕННЯ АДАПТАЦІЇ	
ТА ПІДВИЩЕННЯ ЖИТТЄЗДАТНОСТІ МІГРАНТІВ	
43	
3.1. Емпіричне дослідження шляхів соціальної та психологічної адаптації мігрантів у подоланні життєвої кризи	43
3.2. Емпіричне дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості як предикторів соціальної та психологічної адаптації мігрантів	46
Висновки до розділу 3	49
ВИСНОВКИ	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	56
ДОДАТОК	63

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Людина, потрапивши у ситуацію загрози особистої безпеки, постає перед необхідністю визначення нової життєвої стратегії, котра пов'язана із зміною географічного побутування. Індивідуальною реакцією на зовнішню загрозу нерідко стає рішення про переїзд, що, зрештою, і є першопричиною міграційних хвиль сучасності. Масштабність міграційних процесів у суспільстві та значимість тих соціальних змін, які вони чинять в економічному, політичному, соціокультурному житті країн і народів, зумовлює пильну увагу до неї представників багатьох сфер і галузей наукового знання. Її вивчають демографи, соціальні антропологи, історики, політологи, правознавці, соціальні психологи. У загальній структурі масових пересувань, що викликані економічними, соціальними, міжнародними протиріччями сучасного періоду поступу людства, проблеми соціальної та психологічної адаптації мігрантів до нових соціально-економічних умов відносяться до ключових питань стабілізації і українського суспільства. Чим вищий рівень адаптації вимушених мігрантів і внутрішньо переміщених осіб до нових умов життя, тим більша їхня життєздатність і значніша економічна та інтелектуальна віддача людських ресурсів й, навпаки, посилення конфліктогенного потенціалу міграційних потоків знижує рівень адаптації вимушених мігрантів, посилює соціальну напруженість. Неможливість зреалізувати себе в тих умовах, що склалися на сьогодні, породжує для багатьох мігрантів психотравмувальну ситуацію, порушення поведінки, зниження позитивної активності, зміну емоційного стану, зниження вітальності.

Травматизація психіки в новому соціокультурному середовищі, викликана необхідністю адаптації, нерідко перевищує психологічні можливості людини і ставить її на межу виживання. За цим найчастіше стоїть особиста трагедія, соціальне безправ'я і психічна вразливість, важкий тягар матеріальних

проблем, постійний страх за майбутнє, підірване здоров'я та підвищений ризик захворювань, конфлікт із собою та іншими, нарешті, відчуття себе чужинцем та людиною другого сорту. Дані переживання та соціальні реальності визначають соціально-психологічний статус мігрантів.

Вивчення проблем соціальної інтеграції та соціально-психологічної адаптації мігрантів зумовлене буремним сьогоденням, в якому спостерігається дефіцит психологічного комфорту та психологічної захищеності не тільки внутрішніх мігрантів, а й усього населення України. Наше суспільство виявилось не надто підготовленим до ефективного вирішення проблем, що спричинені появою величезного потоку мігрантів і внутрішньо переміщених осіб, включаючи біженців із зони бойових дій та тимчасово окупованих територій (у контексті нашого дослідження ці означення ми приймаємо за синонім). В даний час існує необхідність у пошуку шляхів, спрямованих на забезпечення соціальної та психологічної адаптації мігрантів до соціокультурного простору в умовах нестабільного соціуму, спричиненого широкомасштабною війною 2022-23 рр. Формування конструктивних форм соціальної та психологічної адаптації мігрантів до соціокультурного простору дає можливість прогнозувати найбільш оптимальний розвиток інституційних структур, що регулюють міграційні потоки, розробляти практичні рекомендації для підвищення життєздатності (вітальності) мігрантів, які не торкнулися бойові дії. Актуальні аспекти соціальної та психологічної адаптації мігрантів у соціокультурному просторі українського суспільства та шляхи підвищення їх життєздатності склали дослідницьке поле магістерського кваліфікаційного дослідження.

Ступінь розробленості проблеми. У сучасній науковій літературі проблеми адаптації мігрантів до економічних, психологічних, соціальних та соціокультурних структур досліджуються під кутом зору ряду парадигм міграційних процесів. В історико-соціологічній традиції методологічні

засновки вивчення міграційних переміщень населення та адаптаційної поведінки мігрантів були закладені у 20-30-х роках минулого століття у роботах засновників чиказької школи А. Смолла та Р. Парка, які розглядали загальні та конкретні питання структури соціального простору та його процесу динаміки. Соціологічна теорія соціальної адаптації як засвоєння загальних соціальних норм одержала обґрунтування у класичних працях М. Вебера, Р. Мертона, Ф. Бока. Далі у різноманітних теоріях взаємозв'язок міграційних та адаптаційних моделей поведінки було піддано аналізу з позицій динаміки ринку праці. Активно досліджувалися соціальні та психологічні чинники адаптації мігрантів представниками нової соціології (М. Кастельс, Р. Пелл, Г. Тіллі), у дослідженнях соціальних психологів Х. Лінча, Д. Карнтера, Х. Осмонда, С. Бочнера, Г. Оберга, Б. Хопсона. Більшість вітчизняних напрацювань, котрі присвячені проблемі міграції і мігрантів, є соціально-демографічні, економіко-статистичні, економіко-географічні чи суто соціологічні дослідження. Дослідники звертали особливу увагу на сутність соціально-економічних та соціально-демографічних передумов, що визначають та формують умови перерозподілу трудових ресурсів, питання про співвідношення об'єктивних та суб'єктивних чинників, свідомого та стихійного у демографії, на економічну зумовленість форм та напрямків міграції (див. [1-60]).

У працях початку ХХІ століття значне місце приділено проблемі соціокультурної адаптації переселенців. Особливостями процесу психологічної та соціокультурної адаптації біженців і вимушених переселенців було присвячено роботи українських науковців О. Блинової [1-3], Г. Гандзілевської [4], В. Гриценко [5], В. Константинова [21-22], О. Малиновської [24], В. Надраги [30], Л. Орбан [31-34], І. Тарасюк [43], Т. Титаренко [44] та ін.

Загалом, оцінюючи ступінь вивченості означеної проблеми, можна відзначити, що наразі є певне відставання досліджень від наявного сучасного

стану, що особливо посилюється у останні два роки. Все ще залишаються невирішеними і деякі методологічні проблеми соціальної та психологічної адаптації мігрантів. Серед них проблема визначення шляхів вдосконалення організаційних форм, найважливіших напрямів формування життєздатності, що безпосередньо пов'язані із соціальною та психологічною адаптацією мігрантів та підвищення їх вітальності. Всебічне вивчення цього питання має велике теоретичне та практичне значення для соціальної та психологічної науки.

Об'єктом дослідження є мігранти, що з певних причин переселилися в західний регіон нашої держави.

Предметом дослідження є процес соціальної та психологічної адаптації мігрантів для формування шляхів підвищення їх життєздатності.

Метою дослідження є виявлення чинників підвищення життєздатності мігрантів шляхом їхньої соціальної та психологічної адаптації.

Завдання дослідження: 1) оглянути історичні етапи постання проблематики адаптації мігрантів; 2) визначити психологічний та соціальний аспекти реалізації міграційної політики; 3) показати особливості впливу міграційних процесів на соціальні зміни в суспільстві; 4) дослідити роль віри та релігії в підвищенні вітальності мігрантів; 5) провести емпіричне дослідження.

Теоретико-методологічною основою дослідження постали методи системного, порівняльного, статистичного аналізу. Загальнотеоретичну основу магістерського дослідження склали фундаментальні дослідження вітчизняних та зарубіжних психологів, соціологів, демографів, культурологів, філософів, присвячені аналізу різноманітних міграційних проблем. Для вирішення поставлених завдань застосовувалися наступні **методи дослідження:** теоретичний аналіз проблеми, емпіричні методи (тестування, спостереження, бесіда, аналіз документів, елементи формувального експерименту, соціально-психологічний тренінг), методи обробки даних (кількісний та якісний аналіз,

графічне подання матеріалу), методи математичної статистики (описова статистика, U-критерій Манна-Вітні).

Теоретична новизна дослідження полягає в тому, що уточнено наукові уявлення про місце соціального та психологічного впливу на успішність процесу адаптації мігрантів; поглиблено комплексний підхід до проблеми соціальної та психологічної адаптації вимушених переселенців у подоланні життєвої кризи; розширено дослідницьке коло соціальної та психологічної адаптації вимушених мігрантів.

Практична значущість дослідження визначається тим, що його результати можуть бути використані для вирішення актуальних проблем, породжених вимушеною міграцією населення України у часи війни; зреалізовано комплексну програму допомоги вимушеним мігрантам у подоланні життєвої кризи та систему комплексної допомоги, що базується на поєднанні соціальної, педагогічної та індивідуальної психологічної допомоги. Отримані в ході дослідження дані можуть бути враховані під час складання комплексних програм підвищення життєздатності мігрантів, біженців та внутрішньо переміщених осіб в Україні.

Структура кваліфікаційного дослідження. Робота складається з вступу, висновків, трьох розділів, списку літературних джерел, додатку. Загальний обсяг дослідження становить 67 сторінок, основний текст викладений на 53 сторінках. Результати проведеного дослідження висвітлені в двох опублікованих авторських тезах.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ МІГРАЦІЇ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ТА ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ

1.1. Історичні етапи постання проблематики адаптації мігрантів

Історія наукової розробки феномена міграції населення має глибоке коріння в минулому людства. Вже у працях давньогрецьких філософів Платона і Аристотеля можна знайти усталені роздуми з цієї проблеми, зі згадуванням державних регуляторних заходів у сфері міграції. Приміром Платон став використовувати такі поняття як «переселенець» і «чужоземець», вперше обґрунтувавши виділення основних категорій мігрантів, які до цього часу не дуже змінили своє смислове наповнення. Він засвідчує, що давньогрецька держава враховувала потреби зовнішніх мігрантів у продовольстві, а саме – резервувала частину продовольчих припасів «як для тих переселенців, що оселилися у нас із потреби в харчуванні, так і для тих, що щоразу приїжджають до нас за державними або приватними справами» [5; 12; 24; 52].

Праці античних філософів вперше містять розроблені передумови розвитку ідеї громадянства. Зокрема, Аристотелем відзначалися випадки надання шансів на громадянство для рабів та іноземців – «унаслідок нестачі у законних громадянах» [27]. Регламент проживання громадян на території держави, що їх приймає, визначався наявними між даними полісами договорами. Вже в Стародавній Елладі з'явилися покровителі з-поміж громадян, які здійснювали посередництво між владою полісів і мігрантами. Приналежність до полісу була пріоритетом, а вигнання з поліса було серйозною карою.

Згодом багато хто з європейських учених розвинув ідеї античних філософів. Зокрема, Ш. Монтеск'є наголошував на важливості законодавчого регулювання статусу осіб, які вимушено залишили свою батьківщину. Аналізом проблем міграції займався І. Кант, який обґрунтував тезу, що держава не наділена владою утримувати громадянина, який має право на еміграцію, а монархи мають право на заселення своєї країни новими громадянами-іноземцями, «але лише в тому випадку, якщо це не тягне за собою скорочення приватних земельних володінь підданих» [34]. Своє пояснення міграційних процесів дав Т. Мальтус, який, спираючись на власну теорію, розвинув тезу про те, що збільшення чисельності населення здійснюється в геометричній прогресії, а збільшення коштів для життя, відповідно до так званого закону родючості ґрунту, що зменшується, відбувається в арифметичній прогресії; при цьому зазначені тенденції можуть протікати по-різному різних територіях [9].

Вважається, що основоположником сучасної міграціології є Е. Равенштайн, який сформулював низку закономірностей міграції, зокрема, описавши феномен міграційного приросту як домінуючий фактор, що визначає зростання чисельності міст, та визначивши міграцію як «постійну чи тимчасову зміну місця проживання людей» [56]. Спираючись на відомості з переписів населення Великої Британії 1871 та 1881 років про місце народження та дані інших країн, він зробив низку узагальнень, названих «законами міграції». Ці закони привернули велику увагу, ставши фундаментом для побудови цілої низки теоретичних моделей міграції, інтенсифікували дискусію серед зарубіжних дослідників.

Період 1950-х – 1960-х був пов'язаний із зростанням уваги вчених до зовнішньої міграції населення. У зарубіжній науковій спільноті настав новий етап у вивченні міграції, що поєднує розробку нових методологічних підходів для опису теоретичних моделей міграційних процесів з активним використанням методів економетрії. Так, західні вчені, зробивши ставку на

теорію попиту-пропозиції, сформували традицію, що залишалася такою протягом десятиліть у вивченні міграцій. Результатом розробки дослідниками розглянутих вище зарубіжних теоретичних концепцій стали пояснення основних детермінант зовнішньої міграції у економічно більш розвинені держави.

При цьому можливостей класичної та неокласичної теорії виявилось недостатньо при спробі пояснити міграцію з країн, що розвиваються, через що уряди економічно більш розвинених держав опинилися в глухому куті перед бурхливим і некерованим натиском міграційного потоку ззовні. Ключовим моментом, що характеризує нове трактування міграційних процесів з країн третього світу, стало те, що як суб'єкт, що приймає рішення про переїзд, тепер виступила не якась людина, а частіше домогосподарство (родина), представники якої при ухваленні рішення про міграцію інтенсивно взаємодіяли один з одним з метою як максимізувати очікуваний дохід, так і мінімізувати ризики, пов'язані з неминучими втратами. З цього випливало, що нова міграційна економіка дозволяла поглибити розуміння причин міграції. Поява дослідницького інтересу до проблем міграції на теренах України спостерігається наприкінці 1950-х років, коли вчені різних напрямків почали активно вивчати питання, пов'язані з переселенням мешканців у нові місця проживання, питання урбанізації та міграції трудового населення.

1.2. Теоретична основа проведення соціальної та психологічної адаптації мігрантів

Одним із найважливіших компонентів життєдіяльності особистості є соціальна та психологічна адаптація. У зв'язку з цим звернемося до положень теорії особистості, які заклали методологічний фундамент для розуміння індивідуальних потреб людини. Специфіка підходу до особистості полягає у долученні її у широкий антропологічний контекст, контекст людинознавства. Її заслуга пов'язана, передусім, зі сміливістю включення психології до системи наук про людину, із поверненням психології цілого комплексу зв'язків, не врахованих доти під час аналізу особистості. Розроблена фундаментальна система уявлень про людину заснована на твердженні, що людина сама інтегрує свої програми розвитку (біологічну і соціальну), і самостійно облаштовує власний життєвий шлях і психофізіологічний розвиток. Онтогенетичний розвиток людини завершується після набуття ним власної індивідуальності, коли вона сама, як суб'єкт життєтворчості, самостійно і глибоко усвідомлено вибудовує свій життєвий шлях.

Психологія визначає таку індивідуальність як «полісистемне утворення, що інтегрує найважливіші властивості особистості, суб'єкта та індивіда, властиві певній конкретній людині» [32]. Індивідуальність, як внутрішній світ людини, поєднує в першочерговому порядку його ціннісні орієнтації, самосвідомість, і має особистий характер концепти та образи. На соціальне життя впливає поведінка людини та її внутрішній світ у вигляді різноманітних, глибоких зв'язків між інтеріндивідуальними структурами самої особистості та певного соціального цілого, куди вона долучена. Обмеження і тим більше розрив соціальних зв'язків особистості порушують нормальний перебіг

людського життя і можуть бути однією з причин неврозів і психоневрозів, а розпад самих соціальних об'єднань (інтеріндивідуальних структур) спричиняє ламання такої структури особистості, виникнення гострих внутрішніх криз, що дезорганізують індивіда.

Цей момент дуже важливий з погляду нашого дослідження, оскільки особистість, яка вимушена змінити звичне місце існування, у великій мірі виявляється в ситуації якщо не ломки, то істотної зміни інтеріндивідуального оточення, що тягне зміни інтраіндивідуальної структури особистості. У цьому сенсі вплив соціального життя на внутрішній світ і поведінку людини є важливим з точки зору розробки моделі соціально-психологічної адаптації мігрантів у полікультурному суспільстві, що приймає мігранта.

Методологічні питання розвитку та саморозвитку безпосередньо пов'язані із проблемами розвитку особистості, можливостей координувати цей розвиток за допомогою як власних зусиль, так і спільної діяльності та творчості. Велике значення має при цьому історичний період, час, в який живе людина, оскільки життєвий шлях особистості являє собою історію формування та розвитку в конкретному суспільстві, як сучасник своєї епохи. Центральне місце відводиться культурі, що розуміється в даному випадку як сукупність історично сформованих знань і правил діяльності, що освоюються людиною в процесі становлення як суб'єкт праці, спілкування та пізнання, та формування особистості. З моменту народження людина поставлена в ці умови, вона застає їх готовими, і її початковий розвиток, звичайно, є формування нових властивостей, не відокремлене від адаптації до цих умов. Активна роль індивідуальності у здійсненні саморегуляції проявляється, зокрема, у тому, що людина створює та змінює обставини свого життя власною працею та поведінкою. Вона утворює власне середовище розвитку, зав'язуючи та зміцнюючи товариські, дружні, любовні, сімейні, ділові зв'язки, обираючи та освоюючи ті чи інші види діяльності – професійні, побутові, дозвіллеві.

Внутрішній світ індивідуальності має справу із системою відносин особистості, що змінюється, і новими можливостями суб'єкта діяльності, іншими словами, зі змінними тенденціями і потенціями людини. Для того, щоб узгодити їх, потрібно, по-перше, усвідомити зміни, що відбулися, і, по-друге, перебудувати відносини з навколишнім світом. Отже, індивідуальність, здійснюючи саморегуляцію, вирішує також завдання саморозвитку людини.

Отже, концепція пов'язана у своєму розвитку з дослідженням індивідуальності, яка визначається як суб'єкт життя, що здійснює процес життєвої творчості та саморозвитку. Оцінка людини як активного творця власного життя збігається з нашими уявленнями про те, що особистість перетворює імідж своєї групи та власний імідж суб'єкта сучасного полікультурного суспільства. Дане уявлення знайшло своє відображення у моделі соціально-психологічної адаптації мігранта і, загалом, у системно-динамічній концепції соціально-психологічної адаптації мігрантів.

Комплексний підхід узгоджується із системним підходом, який є важливим для нашого дослідження, оскільки принцип системності покладено в основу нашої концепції та використовується у розробці моделі та в описі її функціонування. Системний підхід у методології психологічної науки займає одну з найбільш суперечливих позицій. З одного боку, немає практично жодного дослідження, у яких посилаються на системний підхід та її представників. З іншого боку, декларована реалізованість системного підходу не знаходить фактичної реалізації. Історія розвитку системного підходу в психологічній науці вказує на те, що особлива увага приділяється аналізу факторів та механізмів, що об'єднують систему в певну цілісність, що виділяють її з навколишнього середовища, тобто на механізмах та способах забезпечення автономності та інтеграції систем. Спільними завданнями системних досліджень є аналіз та синтез систем. Процес аналізу передбачає виділення системи із середовища з метою визначення її складу, структури,

функції, інтегральних характеристик, системотвірних чинників та взаємозв'язків із зовнішнім середовищем. Завданням синтезу є створення моделі реальної системи з підвищенням рівня її абстрактного опису, визначення повноти її складу та структур, базисів опису, закономірностей динаміки та проявів. Системні описи об'єктів досліджень виконують ті ж функції, що й інші наукові описи (пояснювальну та передбачувану). Основною специфічною функцією системного опису є інтеграція інформації про об'єкт, що та інші наукові описи (пояснювальну та передбачувану).

Згідно з уявленнями класичного системного підходу, будь-яка система одночасно є частиною певної, більш загальної цілісності, що має зовнішню по відношенню до неї локалізацію. У складі метасистеми та взаємодіючи з нею, сама система набуває свого онтологічного статусу. При цьому зовнішня локалізація метасистеми по відношенню до системи не є єдиною можливою. У нашому дослідженні системний підхід застосовується для моделювання соціальної та психологічної адаптації мігрантів, яка сприймається як системне утворення. У нашому уявленні соціальна та психологічна адаптація мігрантів – це нелінійний, розгорнутий у часі процес зміни низки соціально-психологічних явищ, кожен з яких є відносно цілісним і психологічно наповненим процесом, спрямованість якого обумовлена попереднім етапом, ефектами соціалізації особистості, а також актуальною життєвою ситуацією.

Як зазначає О. Блинова [1-3], «дуже важливим нормалізацію психоемоційного стану вимушених переселенців, подолання стресових розладів за рахунок виявлення та залучення всіх особистісних ресурсів для подолання складного періоду адаптації, Саме у цьому випадку людина більшою мірою спроможна до продуктивних дій щодо налагодження свого життя в нових умовах розселення, до пошуку роботи, влаштування побуту, встановлення нових соціальних зв'язків, завдяки чого вона отримує інформаційну, емоційну, соціальну, інструментальну та іншу підтримку. Внаслідок чого, знижується

соціальне напруження у громаді, на ринку праці у регіоні розміщення вимушених мігрантів, що створює умови для соціально-економічного розвитку місцевої спільноти шляхом використання інтелектуального, особистісного, професійного потенціалу, економічної активності внутрішньо переміщених осіб» [1, с. 14].

Однак не завжди труднощі, які викликані ситуацією міграції, мають лише негативні наслідки для психічного здоров'я і життєздатності особи. Вони також можуть сприяти позитивним змінам, приміром, особистісному зростанню, набуттю нового досвіду, нових навичок. У мігрантів різне ставлення до труднощів, деякі з них порівняно легко долають кризові ситуації, водночас для інших – це важке випробування. Тому питання щодо значущості психологічних якостей та особливостей, які дозволяють подолати травмувальну ситуацію, зберегти цілісність особистості, уникнути психічних розладів, підвищити життєздатність є дуже важливими для розуміння цієї проблематики.

Висновки до розділу 1

Буремні події останніх років призвели до негативних явищ у суспільних відносинах, що суттєво вплинуло на зростання темпів внутрішньої та зовнішньої міграції населення України. У теорії соціальної підтримки розвинута ідея про те, що при збереженні на новому місці проживання звичного етнокультурного оточення, звичного способу життя мігрантів можна уникнути труднощів при їх акультурації. Ідеї теорії соціальної підтримки отримали певне визнання на практиці, де органи державної влади почали будівництво компактних поселень для вимушених мігрантів (внутрішньо переміщених громадян), проте часто без глибокого аналізу наслідків такого будівництва. Проблеми, пов'язані з адаптацією вимушених мігрантів та внутрішньо

переміщених осіб інтенсивно досліджуються представниками різних наук, проте досі не повною мірою висвітлено питання, пов'язані з впливом типу проживання мігрантів на особливості їхнього адаптаційного процесу та впливу на життєздатність. Зокрема, відзначимо наявність виражених адаптаційних проблем, а саме, більшої фрустрованості в новому соціокультурному середовищі. Навпаки, з іншого боку спостерігається позитивний вплив проживання мігрантів у компактних поселеннях на адаптаційний процес. Таким чином, немає однозначної відповіді на питання про те, як краще підвищувати успішність проведення соціально-психологічної адаптації мігрантів.

Під соціальною та психологічною адаптацією мігрантів, розуміється цілісний, інтегративний, системно організований та диференційований процес, завдяки якому встановлюється відповідність мігранта із зовнішнім соціокультурним простором, відбувається гармонізація відносин мігранта та соціокультурного простору нового соціального довкілля, досягаються внутрішні та зовнішні стани рівноваги; показниками адаптованості постають ефективність праці (адаптація до діяльності); ступінь інтеграції особистості (групи) у новий соціокультурний простір; емоційне самопочуття (оцінка життєвої ситуації).

Об'єктивною основою процесу соціальної та психологічної адаптації мігрантів є соціокультурний простір (довкілля). Структура соціокультурного простору поєднує природу, населення, речове середовище та культурні символи, основні канали взаємодії людей та розподілу ресурсів, що зумовлюють фундаментальні типи відносин соціуму та індивіда. При статичному розгляді соціокультурний простір у класичному варіанті складається з чотирьох сфер діяльності: 1) виробничої, 2) життєзабезпечуючої, 3) соціонормативної та 4) пізнавальної. Для кожної із цих сфер характерна низка значень, цінностей, норм і способів реалізації, проте, виходячи з принципу взаємного замикання, всі вони мають загальну основу, що відображає

неповторну специфіку соціокультурного простору. При динамічному розгляді соціокультурний простір є продуктом творчої, перетворювальної діяльності людей, які породжують та змінюють ті чи інші частини свого соціального та культурного оточення. У результаті соціокультурний простір як система норм, цінностей, соціальних інститутів цього суспільства функціонує, розвивається та змінюється.

РОЗДІЛ 2

НАПРЯМКИ АДАПТАЦІЇ МІГРАНТІВ ТА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ЇХНЬОЇ ЖИТТЄЗДАТНОСТІ

2.1. Психологічний та соціальний аспекти реалізації міграційної політики

Протягом тривалого часу у розвитку теоретичних уявлень безумовний пріоритет належав демографії, економічній науці та соціальній географії. У ХХ – початку ХХІ століття масштаби міграційних процесів, їх зміст та структура поставили перед науковою спільнотою завдання вироблення нових теоретичних моделей, рішень, що дозволяють точніше розкрити суть багатопланових та багаторівневих психологічних та соціальних процесів, що належать до міграцій населення.

У своєму первісному значенні термін «міграція» пов'язаний з англійським дієсловом *migrate* – «мандрувати пішки, мандрувати». У сучасній науці існує близько 40 визначень міграції. Найбільш точно відображає сучасне розуміння даного явища визначення, що це будь-яке територіальне переміщення, яке відбувається між різними населеними пунктами однієї чи кількох адміністративно-територіальних одиниць, незалежно від тривалості, регулярності та цільової спрямованості [40].

У демографічній, економічній та соціологічній літературі існують різні класифікації та типології міграційного руху. Таке різноманіття пояснюється тим, що різні автори закладають в основу своєї класифікації ту чи іншу основу.

У подальшому один із видів міграції – вимушена міграція – до середини минулого століття починає домінувати над добровільною.

Не існує загальновизнаного визначення та підходу до класифікації вимушених мігрантів. У Конвенції ООН про статус біженців 1961 року біженці визначаються як особи, які «через цілком обґрунтовані небезпеки стати жертвами переслідувань за ознакою раси, віросповідання, громадянства, приналежності до певної соціальної групи чи політичних переконань перебувають поза країною своєї громадянської приналежності» [26]. Існує розширене тлумачення даного поняття. Інколи йдеться про те, що біженець – це будь-яка особа, яка внаслідок зовнішньої агресії, окупації, іноземного панування чи подій, які серйозно порушують громадський порядок, змушена залишити своє звичайне місце проживання. Найширше (у документах Комісії з міжнародних гуманітарних питань) визначення розглядає біженця як жертву порушення правопорядку, незалежно від причин чи різноманітних лих. Широкі визначення даного явища базуються на припущенні того, що факторами, що виштовхують, можуть бути і екологічні, і індустриальні лиха, і реалізація деяких невдалих урядових програм.

У практиці прийнято вузьке трактування мігранта. Біженцем, тобто особою, яка не має громадянства, або вимушеним переселенцем – громадянином України, визнається та особа, «яка була вимушена або має намір залишити місце свого постійного проживання внаслідок скоєного проти нього насильства чи переслідування в інших формах, або реальної небезпеки зазнати насильства, або іншому переслідуванню за ознакою расової чи національної приналежності, віросповідання, мови, а також приналежності до певної соціальної групи чи політичних переконань» [26].

Рушійними чинниками можуть бути:

– громадянські зіткнення, заворушення, пов'язані із застосуванням чи загрозою застосування насильства;

- переслідування з національних, політичних, релігійних та інших мотивів;

- зміна політичної ситуації та політичного устрою, що ставлять окремих людей чи соціальні групи у вразливе становище, що веде до неможливості реалізації основних громадянських прав чи конфронтації з органами влади, управління та їх соціальним докільлям;

- екологічні катастрофи та стихійні лиха;

- економічний застій, реалізація деяких урядових програм, пов'язаних із переселенням людей всупереч їх бажанню.

Значними чинниками міграції можуть бути: 1) політичні, 2) соціальні, 3) культурні, 4) економічні, 5) військові, 6) етнічні (національні), 7) екстремальні (стресові).

На формування потреби у міграційному русі суттєво впливають такі типово суб'єктивні чинники: 1) внутрішня самоідентифікація потенційного мігранта, 2) бажання належати до певного народу, 3) етнічна самосвідомість, зокрема етнічні автостереотипи, почуття етнічної батьківщини тощо.

Одним із індикаторів успішної міграційної політики держави є якісна інтеграція мігрантів до місцевої спільноти. Альтернативний варіант адаптації мігрантів – анклавізація, тобто вибудовування всередині нового, але чужого соціально-культурного докільля свого власного, більш звичної та психологічно комфортної. Однією з ключових проблем адаптації мігрантів є те, щоб уникнути (або хоча б мінімізувати) можливості утворення мігрантських анклавів, з усіма породженими ними кримінальними, соціокультурними, політичними ризиками.

Соціальними суб'єктами, акторами міграційних процесів є мігрант та мігранти. Мігрант, у цьому контексті, – це людина, яка під тиском соціально-політичних, соціально-економічних обставин змушена залишити місце свого проживання з метою знайти безпечніше місце для продовження вітальної

зреалізації своїх життєвих стратегій. Крім цього, для більш чіткого розуміння сутності поняття «мігрант» у контексті соціальної науки, по-перше, слід зазначити, що під безпекою розуміється наявність потенційних чи явних загроз життю, здоров'ю, можливості самореалізації людини в соціально-політичній реальності, що склалася на той момент. По-друге, мігрант, будучи вичавленим із традиційного місця проживання, є людиною, яка почасти має зовсім інші інтереси, потреби, аніж місцеве населення, що часто докорінно їм суперечать, а це змушує його вибудовувати інші життєві стратегії та їх реалізовувати, вступаючи у суперечності і протиріччя, конкуренцію, конфлікт із автохтонним населенням. І часто реалізація своїх інтересів, втілення в життя своїх життєвих стратегій стають можливими лише за умови трансформації або повної перебудови логіки соціальної реальності, яка регламентувала побутування місцевого суспільства. Мігранти в соціально-політологічному розумінні – це соціальні групи, члени яких, усвідомлюючи себе цілісним суб'єктом поведінки на новому місці проживання, і, маючи почуття групової солідарності, прагнуть зреалізувати свої інтереси, відмінні від інтересів суб'єктів приймаючого суспільства (спільності).

Отже, якщо до середини ХХ століття міграція була предметом розгляду економістів, географів, істориків, то корінна зміна її основ та суті призводить до того, що соціологи, а потім і психологи починають вивчати цей феномен. Своє теоретико-психологічне звучання набувають уже сформовані у суміжних наукових дисциплінах категорії та дефініції.

Національна безпека є вираження національних (державних) інтересів і забезпечується за рахунок ресурсів та зусиль конкретної держави, а, відповідно, соціальна безпека є вираження інтересів суспільства, які можуть збігатися повністю, частково або не збігатися повністю з державними інтересами. Соціальна безпека може здійснюватись як через державні, так і громадські інститути та структури. Національна безпека означає стан захищеності життєво

важливих інтересів особистості, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, здатність держави зберігати свій суверенітет та територіальну цілісність, виступати суб'єктом міжнародного права, що передбачає внутрішню стабільність, надійну обороноздатність, суверенітет, незалежність, територіальну цілісність.

Економічний спад та різке звуження ринків праці в європейських країнах у 70-х роках ХХ століття поставив проблему міграції та національної безпеки на одне з перших місць у політиці держав, що спричинило відмову низки європейських країн від політики «відкритих дверей». Окрім цього, культурні відмінності загострили конкуренцію на ринках праці між місцевим та прийшлим населенням, що призвело до зростання соціальної напруженості та породило безліч побутових мігрантофобій. Постійна присутність великої кількості іммігрантів стала сприйматися населенням як загроза різним видам безпеки, а це, у свою чергу, виявилось (нехай навіть неявним чином) у новій імміграційній політиці 80-90-х років минулого століття, яка має жорстко обмежувальну спрямованість. Крах системи соціалізму, страх перед неконтрольованим напливом мігрантів зі Сходу, спроби розробити нову концепцію безпеки, адекватну змінам, що відбулися у світі, знайшли відображення в свідомому включенні міграції в контекст безпеки початку ХХІ століття.

У ситуації стабільності держава, маючи монополію на організоване насильство як основний ресурс влади, є гарантом безпеки громадян. Протягом періоду трансформації держава практично повністю втратила монополію легітимного насильства. Таким чином, у період трансформації життя людини може наражатися на загрозу непередбачуваного насильства. Ця загроза набуває кількох форм:

- загроза, що походить від держави (репресії);
- загроза, що виходить з інших держав (війна);

- загроза, що походить від групи людей (етнічні, національні, конфесійні конфлікти);
- погрози від окремих осіб чи злочинних груп (злочинність);
- загроза, спрямована проти дітей (безпритульність, самогубство).

Людина, потрапивши у ситуацію загрози особистої безпеки, постає перед необхідністю визначення нової життєвої стратегії. Індивідуальною реакцією на зовнішню загрозу стає рішення про переїзд, що, зрештою, і є першопричиною міграційних хвиль сучасності.

Міграційні процеси впливають практично всі дані індикатори соціальної безпеки (рис. 2.1). Особливо чітко це проявляється у суспільно-політичній та національно-етнічній ситуації нашої держави у регіонах, які прийняли внутрішньо переміщених осіб з зони воєнних дій.

З середини минулого століття міграція набула планетарних масштабів, стала глобальним явищем, що торкнулося всіх без винятку країни і народів, вплинуло на всі сторони їхнього життя. Саме в цей час міграція перестала бути переважно добровільним явищем і стала зумовлюватися примусовими та вимушеними причинами. На відміну від попередніх епох, взаємозв'язки між міграціями та соціально-політичними трансформаціями стали глибшими, міграційні процеси стали одним із головних чинників соціальних та політичних перетворень як у суспільстві-донорі, так і в суспільстві-реципієнті на глобальному, регіональному та локальному рівнях.

Міграційні процеси опинилися в центрі уваги сучасних дослідників через свою значущість і масштаби їх безпосереднього та опосередкованого впливу на соціально-політичне, соціально-економічне, соціально-культурне життя як країн, що продукують міграційні потоки, так і країн, що їх приймають. Так, наприклад, міграційні потоки мають серйозний вплив на демографічну та етнічну ситуацію в країнах, що приймають. У світі, стаючи процесом повсякденним і великомасштабним, міграція може бути об'єктом контролю,

управління, з одного боку, і маніпулювання, з іншого, отже, такі процеси у країнах-реципієнтах неминуче захоплюють широке коло питань пов'язані з мігрантами, а вони, своєю чергою, самі стають активними учасниками соціальних процесів.

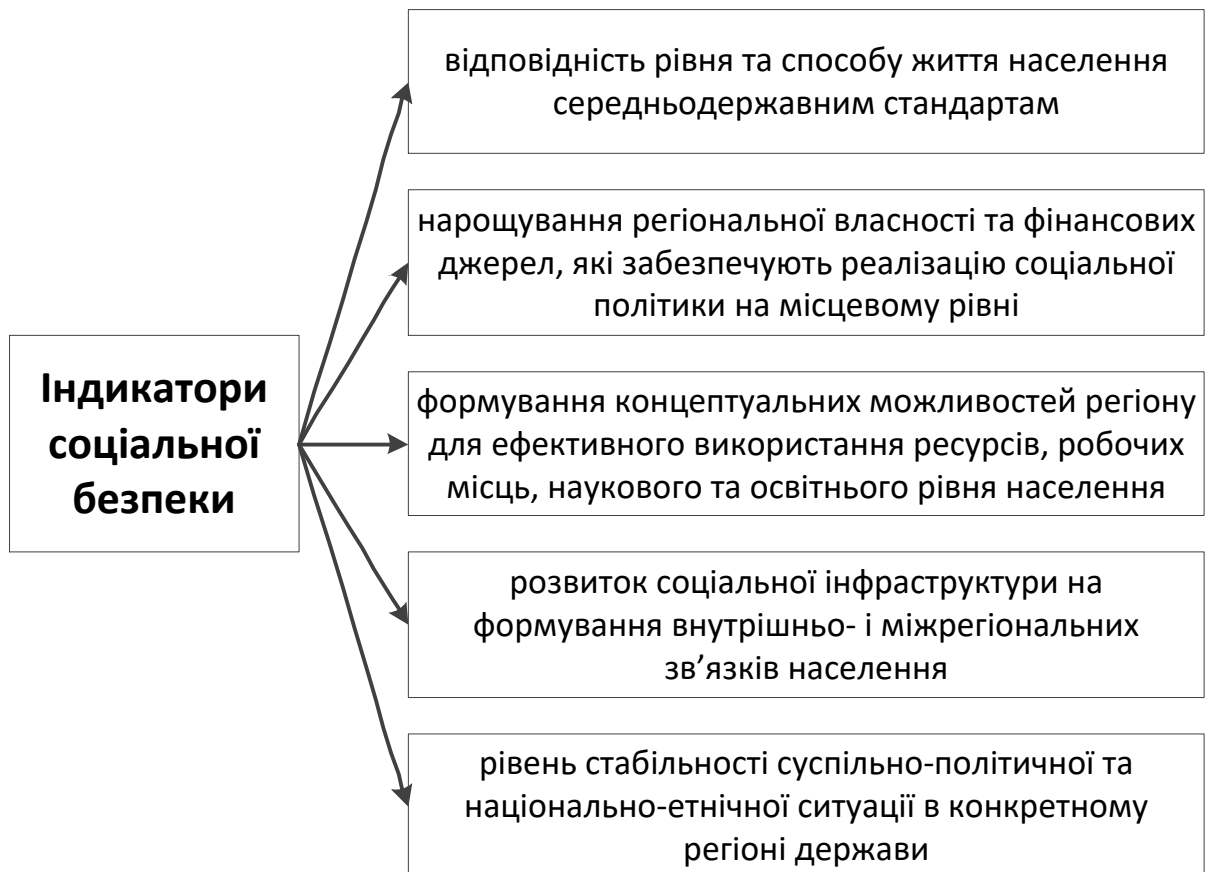

Рис. 2.1. Індикатори соціальної безпеки

Міграція для країн може бути умовою/запорукою/перешкодою їхньому подальшому розвитку. Основна перешкода для розвитку країн відтоку полягає, по-перше, у проблемі «відпливу мозку»; по-друге, у втраті молодих, найбільш активних та енергійних працівників. І перший, і другий фактори зменшують перетворювальний потенціал України, зводячи нанівець усі зусилля щодо прагнення позитивних соціальних змін. Позитивними моментами подібних

процесів є: «виведення» за межі країни молодих, невлаштованих людей, які потенційно могли бути джерелом ескалації соціальної напруги; продуктивне використання накопиченого досвіду мігрантів, що повернулися назад. Для країн-реципієнтів подібні людські інтервенції, пов'язані з передачею такого ресурсу як людський потенціал, мають як позитивні, і негативні сторони. Позитивним моментом є можливість заповнити порожні ніші в секторі високих технологій, негативним – шанс отримати на своїй території джерело соціальної напруги, породжене ненавистю, невлаштованістю, надіями і сподіваннями молодих, активних мігрантів, які можуть сформувати новий криміналітет.

Міграція, як елемент соціального середовища, що впливає на соціально-політичну систему, нині деструктує політичні та соціальні утворення, що склалися, стаючи джерелом соціальної та міжнаціональної напруженості. Враховуючи різноманітність і різноспрямованість міграційних потоків, величезний обсяг переміщуваних мас населення як у світі в цілому, так і на пострадянському просторі, зокрема, можна зробити висновок, що в сучасних умовах міграційні процеси вийшли за рамки системи, що самоорганізується, а їх стихійний розвиток неминуче веде до цілої низки негативних результатів. Все це зводить проблему як управління міграційними процесами, так і всебічної адаптації мігрантів в ранг першочергового, актуального завдання, яке стоїть перед будь-якою державою. У такій складній ситуації навіть найбільш раціональне рішення щодо масового пересування населення може викликати загальний страх перед міграцією – страх опинитися у пастці. Будь-яка форма міграції може сприйматися як негативна сила, що руйнує соціум.

Теоретичний аналіз психологічних досліджень знайшов свій відбиток у акмеологічній моделі, яка демонструє два типи міграції: вимушену й заплановану, що має значення у вивченні проблеми реалізації життєвого сценарію (рис. 2.2) [4].

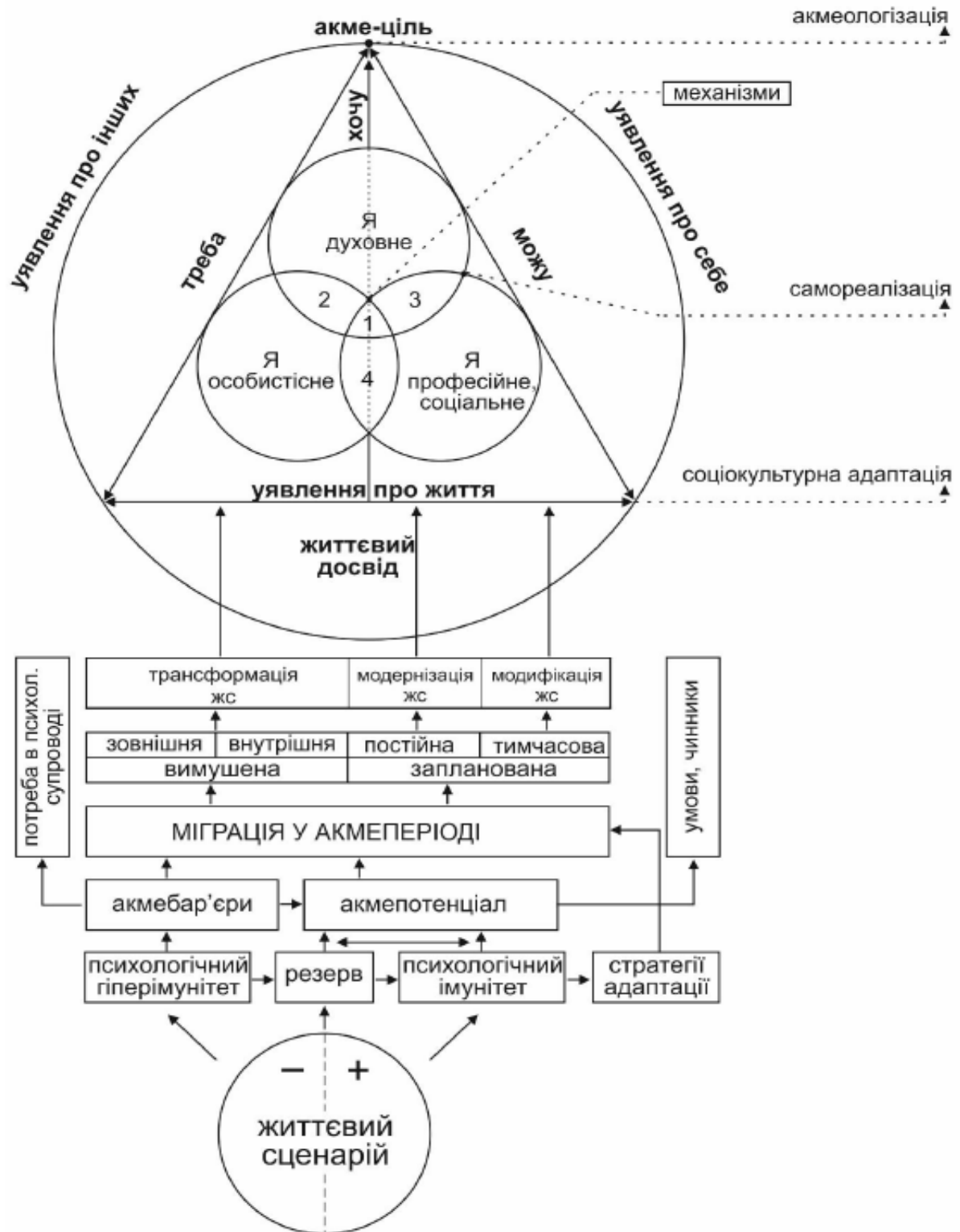

Рис. 2.2. Акмеологічна модель реалізації життєвого сценарію мігранта (за Г. Гандзілевською [4]).

Позначення: 1 – Я-творче; 2 – когнітивно-емоційний компонент; 3 – ціннісно-смысловий компонент; 3 – мотиваційно-регулятивний компонент.

Як зазначає Г. Гандзілевська: «Вимушена міграція є чинником зриву звичного життєвого сценарію (ЖС), який у результаті зазнає трансформації (перетворень), тоді, як в умовах запланованої довготривалої чи постійної ЖС модернізується (оновлюється), короткотривалої – модифікується (видозмінюється). Життєвий сценарій в акмеперіоді є системою конструктів, які репрезентують позитивний (акмересурси) та негативний (акмебар'єри) індивідуальний життєвий досвід, що потребує актуалізації та розвитку. Такі конструкти ЖС, як уявлення про своє життя та покликання, ставлення до себе та інших – психологічна позиція (когнітивно-емоційний); система цінностей та смислів (ціннісно-смісловий), спрямовують поведінку (вольовий, мотиваційно-регулятивний конструкт) та відповідно стратегію адаптації до інокультурного середовища. У пірамідальну структуру ці конструкти організовує спрямованість індивіда на особистісне зростання, творчу самореалізацію та досягнення акме, механізмом чого виокремлено мотив-бажання (*хочу*). Ієрархію активності інваріантних свідомих та неусвідомлюваних конструктів, які забезпечують процес акмеологізації у особистісній, соціально-професійній та духовній сферах життя, обмежують самооцінка акмеологічних компетентностей емігранта (*можу*), та соціальні очікування, ЖС інших (*треба*), що узагальнено відображає його акмеологічна культура (Я- духовне). Регулює цей процес Я-творче, алгоритм розгортання якого включає такі етапи: самоактуалізація, самовизначення, самопрезентація. Активність та змістова наповненість конструктивної системи ЖС може зазнавати змін під впливом соціокультурної адаптації емігранта, ефективність якої забезпечує самореалізацію та акмеологізацію. Акмеологічний простір емігранта виокремлено основною психолого-акмеологічною умовою актуалізації резервів акмеологічного потенціалу життєвих сценаріїв емігрантів, провідним механізмом чого є рефлексія. Показники акмеологічного розвитку емігрантів включають соціальну активність та смисложиттєві орієнтири. Показниками

акмеологічного потенціалу життєвого сценарію виділено психологічну (екзистенційну) позицію, життєстійкість, реалізацію домінуючих інстинктів. Акмеограму емігранта презентує акмеціль, основним критерієм досягнення якої визначаємо високий рівень соціокультурної адаптації.» [4, с. 67-68]. Відповідно до моделі нами проведене емпіричне дослідження адаптації переселенця до нового соціокультурного довкілля (розділ 3).

2.2. Особливості впливу міграційних процесів на соціальні зміни в суспільстві

Якщо виходити з того формулювання, що міграція – це пересування людей, їхня географічна передислокація (тимчасова чи постійна), то слід зазначити, що люди завжди були мобільними. Займаючись збиранням чи полюванням, скотарством чи бортництвом, воюючи, створюючи імперії, залишаючи домівку та освоєні простори під натиском ворогів чи кліматичних умов, вони являли собою першооснову перших міграційних хвиль. Сучасний варіант міграційних процесів виникає із формуванням капіталістичного світового ринку. Віднедавна масштаби міграційних процесів набули безпрецедентного розмаху. Відносини між міграціями та соціальними змінами стали складнішими, ніж на попередніх історичних стадіях. У розвитку людського суспільства міграційні процеси стали одним із головних факторів соціального перетворення та розвитку, це торкнулося як країн «отримання», так і країн «віддачі».

Взаємозв'язки між міграціями та соціальними змінами стали більш глибокими та помітними, ніж на всіх попередніх історичних етапах, а самі міграційні процеси – однією з головних причин та факторів соціальних змін як у суспільствах здобуття, так і у суспільствах віддачі мігрантів. Міграція, будучи

наслідком економічного, соціального розвитку, соціальної та політичної нестабільності, екологічної деградації, з одного боку, може сприяти покращенню економічних та соціальних умов, а з іншого – посилити нерівність, викликати новий виток соціальної та політичної напруженості. Переважна більшість першого чи другого варіанта може залежати від різних умов, першою з яких, безсумнівно, є характер самої міграції, а другим – діяльність урядів. Найбільш очевидними наслідками міграції є демографічні, що змінюють склад і розмір населення, як країни відправлення, так і країни, що приймає.

Сучасні міграційні процеси розгортаються за умов глобалізаційних тенденцій сьогодення. Глобалізація є надто складним процесом, щоб його можна було охарактеризувати в одному визначенні. Кожна з існуючих дефініцій розкриває один аспект цього феномену, розглядає цей процес з того чи іншого боку. Глобалізація – це процес, у ході якого більшість соціальної активності набуває світового характеру, у якому географічний чинник втрачає свою важливість чи стає незначним у встановленні та підтримці транскордонних економічних, політичних чи соціокультурних відносин.

Міграційні процеси ведуть до ускладнення та трансформації соціально-політичних інститутів, мови, культури, моделей поведінки як у країнах, що приймають, так і – за допомогою зворотних зв'язків – у країнах виїзду. У результаті прискорюється поширення транснаціональних угруповань, що часто сприймається як виклик традиційному розумінню нації. Тобто поняття нації (країни, держави) перестає бути наповненим тим змістом, який у нього традиційно – з часів XVIII століття – вкладався, а саме: єдність соціуму, титульного (основного) етносу, господарства, громадських інститутів, грошової системи, армії, мови, культури у єдиних національних кордонах. Роль кордонів трансформується і дедалі більше зводиться до номінального маркування територій держав. Іншими словами, національні кордони дедалі менш відокремлюють одне національне єдність від іншого, а навпаки, стають

каналами дифузії національних культурних зразків. Підтвердженням цього є поширеність спеціальних міграційних режимів для прикордонних територій.

Зростання міграції є викликом традиційного розуміння національної держави. Так, у традиційному суспільстві людина могла прожити все життя в одному місті чи селі, нікуди звідти не виїжджаючи і навіть не зустрічаючи серед своїх друзів, сусідів чи знайомих жодного мігранта. У новому суспільстві, що глобалізується, описана ситуація стає практично неможливою. Поширюються мобільні моделі поведінки, а острівців стаціонарності дедалі менше. Демократичні держави намагаються проводити політику інтеграції мігрантів шляхом надання їм та їхнім сім'ям громадянства. Однак політика асиміляції часто терпить провал, а етнічні спільноти поза своєю батьківщиною, навпаки, розвиваються та зростають. Такі «нові» громадяни в своїй масі не стають частиною нації в традиційному сенсі, тобто не поділяють її домінуючу культуру. Тому, якщо раніше між громадянством та приналежністю до нації була майже тотожність, то тепер вона порушується. Культурна та етнічна єдність перестає бути неодмінною ознакою нації. Ці процеси набувають ролі світового тренду. Розмивання кордонів держави, її національних структур, інститутів відбуватиметься і внаслідок латентної та явної роботи міграційних процесів [21].

Поряд із багатьма фундаментальними факторами, що визначають міграційну ситуацію, важливими є також соціально-економічний та демографічний. Трансформації призвели до кардинальних змін у сфері праці, головне з яких – усунення гарантованого працевлаштування. Все більше трудящих стають зайнятими у сфері тимчасової, часткової, «ризикової» зайнятості, де дуже низькі гарантії оплати праці, надійність самої трудової діяльності, що стало стартовим механізмом трудової міграції.

Потужним фактором є демографічний прес. Так, зростання демографічних показників призвели до таких соціальних наслідків як зростання

безробіття, падіння рівня життя, аграрне перенаселення, що найчастіше є фактором міграції населення. Навіть у ситуації політичної та соціальної стабільності демографічний вибух на тлі відстаючого розширення виробництва призводить до соціальних, політичних конфліктів.

На нашу державу вплинула криза «людських ресурсів», яка посилилася демографічними проблемами, насамперед зменшенням населення, яке не компенсується кількістю іммігрантів. Аналіз літератури дозволяє нам зробити наступний висновок.

Україні належить пережити в найближчому часі такі негативні моменти як:

зниження тривалості життя, особливо у чоловіків, у зв'язку зі зростанням серцево-судинних захворювань і алкоголізму;

зростання смертності від ковіду, СНІДу та туберкульозу;

зменшення показників народжуваності через зниження кількості здорових жінок та жінок дітородного віку;

зниження темпів розвитку через збільшення кількості літніх і не дуже здорових громадян;

збільшення легальної та нелегальної міграції;

диференціацію медичних послуг та освіти;

«відплив мізків» за кордон на все життя або, принаймні, на кілька років;

зростаючу конкуренцію між військовими та освітніми організаціями, а також роботодавцями через кількість здорового населення, придатного до військової служби.

Аналіз ціннісних установок соціально-політичної свідомості мігрантів дозволив сформулювати таку їхню ієрархію:

державу повинна створювати умови для забезпечення роботою всіх, хто забажає працювати;

свобода є найвищою цінністю, заради якої можна змиритися зі зростанням соціально-економічної нерівності;

державна має здійснювати контроль за цінами на споживчі товари;

головне, щоб люди сподівалися на себе і перестали чекати допомоги від держави; історія показує, що демократія призводить до свободи та процвітання, а соціалізм – до рабства та злиднів;

державна має забезпечувати кожному гарантований прожитковий мінімум;

тепер кожна людина відповідальна за успіх чи невдачу, тому категорія

На даний момент у концептуальному відношенні можна виділити чотири основні шляхи-моделі, якими країна може реагувати на імміграцію:

- 1) повне виключення;
- 2) диференційне виключення, або сегрегація;
- 3) асиміляція;
- 4) плюралізм.

Сучасна міграційна політика спрямована на те, щоб змінити або підтримати чисельність та склад населення всієї держави та окремих її частин шляхом впливу на напрямок руху та склад мігрантів. Її мета зводиться до забезпечення раціонального розміщення людських ресурсів з погляду ефективного розвитку економіки та населення, покращення його якісного складу, рівномірний розвиток окремих регіонів, згладжування соціально-економічної диференціації в умовах життя населення.

Можливість виходу міграції з-під контролю є наслідком принаймні частково слабкості міграційної політики, методів регулювання та підходів, що використовуються в даний час. За останні пів століття причини, природа та структура переміщень між країнами значно змінилися, а національні та міжнародні закони та механізми управління міграційними потоками практично залишилися колишніми. Існуючі інституційні інструменти та механізми, хоч би якими ефективними вони були в минулому, виявляються неадекватними в

умовах сучасної міжнародної міграції. Цілком зрозуміло, що вони не були розраховані ні на величезну кількість нових проблем, ні на ті складнощі, які спричинили масові міграції.

Проблема пошуку притулку залишається двосторонньою та потребує нового осмислення. В умовах нової міграційної ситуації, яка склалася в Україні у 20-х роках XXI століття необхідно визначити, яким чином можна впорядкувати потік біженців і внутрішньо переміщених й в той же час зробити систему рівноправнішою і цілішою, забезпечуючи постійний або тимчасовий захист різних категорій вимушених переселенців з урахуванням їх реальних соціальних потреб. У сучасному світі право на зміну місця проживання – з можливістю легально залишити свою країну – майже повсюдно визнається одним із фундаментальних прав людини. При цьому йдеться не лише про гуманістичний і політичний зміст цієї формули як головний її принцип, а й про її соціально-економічні аспекти. Свобода пересування людей розглядається нарівні з вільним рухом товарів, послуг, капіталу. Відсутність концептуальної ясності часто ускладнює розробку розумної та чітко визначеної міграційної політики та відповідних норм, а також перешкоджає ефективному управлінню міграційними потоками на основі міжнародного співробітництва. Свідченням цього є однозначного трактування поняття свободи пересування.

За оцінками ООН зараз міграцією охоплено понад 100 млн. осіб. В основі цього процесу лежить не лише посилення інтернаціоналізації господарських зв'язків, а й економічна та соціальна нестабільність, війни, порушення прав людини, стихійні лиха та економічні катастрофи. На відміну від добровільних переселенців, вимушені мігранти – це зазвичай люди, які не підготовлені до від'їзду, які не намітили певного місця проживання; вони потрапляють у стресову ситуацію із відсутністю інформації про перспективи працевлаштування.

Міграційна ситуація в Україні ставить наступні пріоритети міграційної політики (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Пріоритети міграційної політики України

Регульована імміграція, у тому числі й вимушена, загалом позитивно впливає на багаті країни. Вони розглядають витрати на біженців як цільові інвестиції в людський капітал і здатні використовувати додаткові ресурси робочої сили дуже ефективно. Розвинені країни, які приймають біженців,

віддають перевагу політиці подальшого переселення в інші країни або добровільної репатріації, коли виникає можливість врегулювання конфлікту, що спричинив еміграцію.

Дещо інше становище з біженцями складається в країнах, що розвиваються, з нестабільним економічним становищем і неоднорідним етнічним складом населення. Біженці в цих країнах можуть стати дестабілізуючим чинником не лише їхнього економічного, а й політичного розвитку та причиною виникнення релігійно-етнічних конфліктів. Насамперед це стосується африканських та ряду азійських та латиноамериканських країн.

Проблема біженців стає однією з глобальних проблем, торкаючись політичних інтересів не лише окремих локальних, регіональних спільнот, а й змінюючи контури та сутність світового політичного простору, що призводить до необхідності вироблення міжнародної міграційної політики.

2.3. Роль віри та релігії в підвищенні вітальності мігрантів

Стрімкі негативні зміни, що охопили сьогодні Україну, загострили одне з головних питань існування людини у суспільстві – адаптацію до нових умов буття. Особливо актуальними проблемами адаптації виявляються у міграційному середовищі. У цьому інтенсифікація міграції одна із найпомітніших характеристик сучасного суспільства. Посилені внутрішні та зовнішні міграційні потоки в державах торкаються практично всіх елементів соціуму, включаючи економіку, політику, культуру, міжнаціональні та міжконфесійні відносини. Історія дає чимало прикладів того, як міграція сприяла зміні цивілізацій, загибелі одних та народженню інших етносів, соціальному освоєнню невідомого раніше географічного простору.

Сучасну міграцію за силою свого впливу на світовий соціально-економічний, соціокультурний та політичний простір деякі автори порівнюють із «великим переселенням народів». Так само як і в ті часи, міграція суттєво змінює соціальну та геополітичну картину світу. Мабуть, у зв'язку із таким потужним впливом міграції сучасне суспільство виявилось недостатньо готовим до ефективної відповіді на цей виклик. З новими масштабами та видами міграції зіткнулася і сучасна Україна. Переміщення великих мас людей усередині країни, потоки біженців та вимушених переселенців із зони бойових дій, надзначна еміграція за кордон. За таких умов надзвичайно актуалізується проблема соціально-психологічної адаптації мігрантів до умов життя на новому місці, їхніх взаємин із населенням регіону чи країни, що їх приймає. Недостатня взаємна адаптованість тих та інших може призвести до виникнення напруженості і конфліктних ситуацій у сфері соціальних, міжнаціональних і міжконфесійних відносин.

Сьогодні в науках, які вивчають міграцію, і серед тих, хто реалізує міграційну політику, йде активний пошук можливостей, що дозволяють зробити соціальну та психологічну адаптацію мігрантів максимально комфортною та зрештою успішною. Серед багатьох факторів, що впливають на процес соціально-психологічної адаптації, особливе місце займає релігія. Феномен релігії, що активно впливає на особистість та суспільство, є об'єктом вивчення багатьох соціогуманітарних наук. Однак можливості релігії в процесі адаптації особистості та групи до умов буття, що змінюються, поки недостатньо досліджені в науці і у зв'язку з цим рідко враховуються на практиці. Проблема ролі релігії у процесі соціальної та психологічної адаптації людини стає однією з актуальних. Особливо актуальна вона у міграційних процесах. З одного боку, релігія, виконуючи сенсотвірну, компенсаторну, регулятивну та інші властиві їй соціальні функції, може сприяти більш успішній адаптації мігрантів до нових умов буття. З іншого боку, міграція

змінює сформований конфесійний баланс і цим у певних місцях здатна породжувати напруженість у міжконфесійних відносинах.

Це визначає необхідність уважного вивчення, у тому числі в режимі моніторингу, ролі релігійного фактора в міграційних процесах, включаючи адаптивний потенціал релігії, та постійного урахування даного чинника у міграційній політиці. У цьому слід враховувати, що вже накопичено чималий досвід державної підтримки мігрантів у процесі їх соціально-психологічної адаптації.

У міграційних процесах важливу роль відіграє конфесійний чинник, який впливає зміну конфесійної структури населення та релігійної ситуації у окремих країнах, а й у всьому світовому просторі. Тому урахування конфесійного чинника одна із найважливіших вимог до проведення ефективної міграційної політики. Конфесійний фактор міграційних процесів проявляється як:

- 1) появи представників нових для певного регіону конфесій;
- 2) зміни конфесійної структури населення;
- 3) долучення мігрантів у сформоване конфесійне середовище;
- 4) релігійної (конфесійної) толерантності/інтолерантності у взаєминах місцевого населення та мігрантів;
- 5) конфесійного впливу на релігійну ситуацію ззовні.

У процесі соціальної та психологічної адаптації мігрантів віра і релігія мають певний адаптаційний потенціал, що дає можливість мігрантам успішніше вбудуватися в нове середовище і закріплюватися на новому місці. При цьому вплив релігії на процес адаптації мігрантів неоднозначно: у певних умовах вона може виступати як сегрегувальний чинник, протиставляючи мігрантів іноконфесійному середовищу соціуму, що приймає. Релігійна громада та культова діяльність сприяють подоланню стану депривації переселенців та

постають як соціально-психологічний механізм соціалізації особистості, що сприяє адаптуванню переселенців та підвищенню їхньої життєздатності.

На сьогоднішній день однією з актуальних міграційних проблем є підтримка мігрантів на заключному етапі міграційного процесу – на стадії їх соціальної та психологічної адаптації, під якою розуміють складний та багаторівневий процес взаємодії особи чи групи, що є учасниками міграційного руху, з навколишнім середовищем (природою і соціумом), спрямований на пошук прийнятних механізмів поведінки (способів адаптування) відповідно до умов проживання, що змінилися і пов'язаний з проявом особистісного чи групового потенціалу мігрантів [3; 12; 32; 38]. У процесі соціальної та психологічної адаптації переселенців ми виділяємо адаптацію соціокультурну, адаптацію психологічну та особливу роль конфесійного чинника у цьому процесі.

Перебіг процесу соціальної та психологічної адаптації мігрантів супроводжується певними труднощами, що головню пов'язані із освоєнням нового фізичного та соціального простору та пристосуванням до нього. До основних факторів, що ускладнюють соціально-психологічну адаптацію мігрантів ми віднесли:

- а) відмінності в культурах мігрантів і населення, які в одному випадку здатні створювати ситуацію «культурного шоку», а в іншому – акультурації;
- б) переживання мігрантами депривації та ізоляції;
- в) взаємини переселенців із місцевим населенням (зокрема чинник культурної дистанції);
- г) прояв кризи ідентичності;
- д) недосконалість проведеної міграційної політики.

Вивчаючи адаптацію мігрантів, на нашу думку, слід звернути увагу на те, що цей процес починається не з моменту прибуття переселенця на нове місце проживання, а задовго до цього. У зв'язку з цим ми пропонуємо розглядати

адаптацію мігрантів, починаючи з прийняття ними такого рішення, та виділяємо передадаптаційну (або нульову) стадію цього процесу.

Релігійну віру як системотвірний компонент релігійної свідомості в сукупності з іншими його складовими слід розглядати на двох взаємопов'язаних рівнях:

1) на особистісному рівні як психологічний механізм адаптації особистості до нових умов;

2) на рівні масової свідомості, на якому спільність віри постає як інтегратор певної соціальної спільності (населення, діаспор, земляцтв тощо).

На рівні особистості релігійна віра виконує низку функцій, які сприяють адаптації мігрантів на новому місці (рис. 2.4).

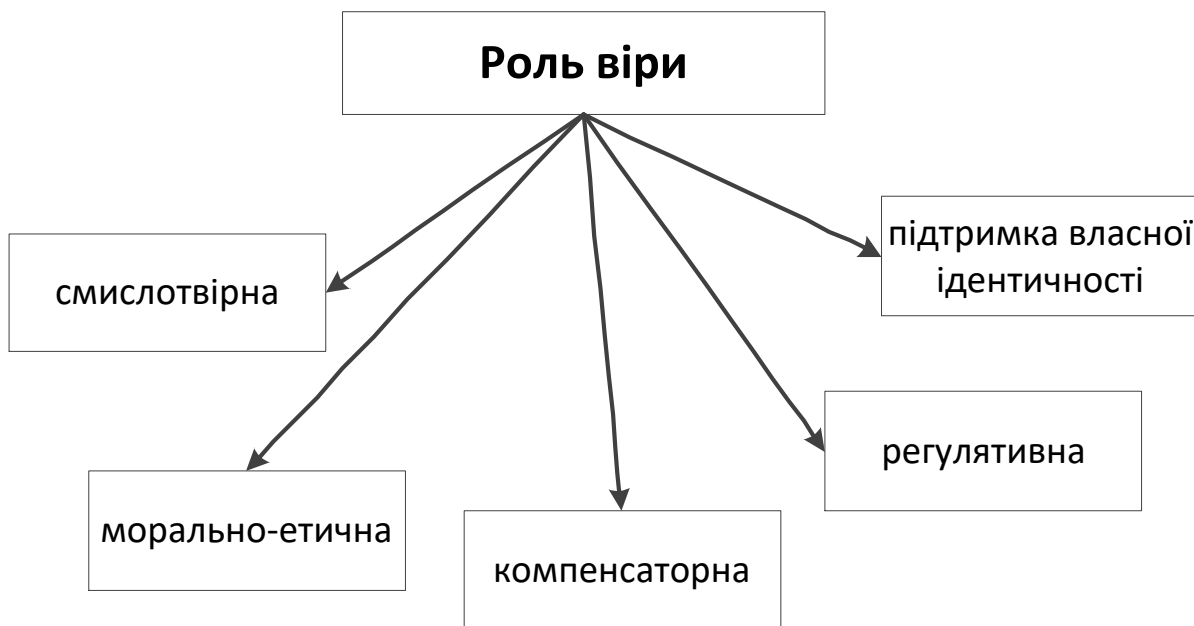

Рис. 2.4. Роль віри в соціальній та психологічній адаптації мігрантів

Відсутність можливості задоволення релігійних потреб здатна викликати у людей стан абсолютної або відносної депривації та фрустрації. Проте, створення умов задоволення потреб духовного порядку, дозволяє переселенцям

долати ці стани, істотно підвищуючи можливості адаптації новому місці. Однією з умов задоволення духовних потреб мігрантів є наявність у місцях заселення релігійних громад та храмів. Роль храмів у цьому можна розглядати як на рівні особистості, так і на рівні масової свідомості. На особистісному рівні храм постає як символ віри і виконує кілька функцій:

1) вселяє впевненість у можливості задовольняти свої релігійні потреби, а отже, і жити у злагоді зі своїми уявленнями про буття, світ загалом;

2) підтримує відчуття відносного психологічного спокою щодо свого духовного життя, тим самим запобігаючи появі станів психологічного дискомфорту;

3) сприяє формуванню впевненості у житті новому місці;

4) наповнює змістом саме життя в нових умовах буття;

5) сприяє більш швидкій адаптації та закріпленню на новому місці.

На рівні масової свідомості культова споруда виступає як центр громади єдиновірців. Він виконує культуротрансляючу, комунікативну, інтегративну, ідентифікаційну, психотерапевтичну функції одночасно. Часто церковні будівлі служили як виключно релігійно-обрядовим цілям, а й мирським і громадським потребам. Співтовариство і культ як соціально-релігійні механізми, що сприяють процесу соціально-психологічної адаптації мігрантів за допомогою виконання своїх функцій (підтримці етнічної, культурної та конфесійної ідентичності переселенців, функції соціального захисту, комунікативної, психотерапічної, інтегративної та ін.), здатні впливати на зняття факторів, що ускладнюють процес адаптації мігрантів, сприяючи їхньому успішному адаптуванню.

Висновки до розділу 2

Сучасні міграційні процеси є наслідком політичної модернізації, глобалізації, нового витка контролю за простором (географічним, економічним, політичним, інформаційним) і несуть політичне навантаження, котре пов'язане з тиском на політичні інститути, з трансформацією основних індикаторів соціального життя, із загрозою політичної стабільності та національної безпеки. Взаємна зумовленість міграційного та політичного процесів визначається, по-перше, політизацією міграційного процесу як умови забезпечення чи підриву соціальної безпеки, по-друге, проблема біженців стає однією з глобальних проблем, торкаючись інтересів не лише окремих локальних, регіональних спільнот, а й змінюючи контури та сутність світового соціополітичного простору.

Враховуючи вплив, який конфесійний чинник робить на процес адаптації мігрантів у місцях їхнього нового поселення, є доцільним сформулювати низку практичних рекомендацій. По-перше, соціальним та психологічним службам необхідно мати реальне уявлення про конфесійну характеристику міграційних потоків. Це може бути досягнуто із застосуванням різних методів. Крім того, працівники служб у особистих бесідах з мігрантами мають змогу з'ясувати їхню приналежність. Це зумовлене необхідністю інформування адміністрації про конфесійні характеристики людей, що прибувають. По-друге, перед владою виникає необхідність турботи про людей, які прибувають, і не тільки про те, де їх поселити, працевлаштувати, а й про задоволення релігійних потреб, щоб запобігти появі станів абсолютної депривації, ущемленості. Для реалізації цього завдання, з одного боку, потрібно бути готовим до того, що люди мають право на створення своїх релігійних об'єднань, придбання та будівництво культових будівель. З іншого боку, назріває необхідність взаємодії та

співробітництва з наявними релігійними організаціями, у тому числі через залучення до цієї роботи релігійних громад, щоб і вони підключалися до адаптації мігрантів та брали активну участь у цьому процесі. По-третє, місцевим органам необхідно серйозно задуматися про виховання конфесійної толерантності як у приїжджих, так і місцевого населення. Ключову роль тут відіграє виховання дітей, підлітків та молоді на кшталт етноконфесійної толерантності.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИКА ВИВЧЕННЯ АДАПТАЦІЇ ТА ПІДВИЩЕННЯ ЖИТТЄЗДАТНОСТІ МІГРАНТІВ

3.1. Емпіричне дослідження шляхів соціальної та психологічної адаптації мігрантів у подоланні життєвої кризи

Міграція входить до числа важкорозв'язних життєвих ситуацій, вона потребує від людини зусиль, що знаходяться на межі адаптивних можливостей, або навіть перевершуючи наявні у неї резерви. Її з повним правом можна віднести до екстремальних, коли перед особистістю виникає проблема подолання надскладних життєвих обставин, рівносильна проблемі виживання. З іншого боку, саме переживання небезпеки визначає виражене прагнення впоратися з труднощами, підвищити життєздатність. Тож гіпотезу нашого емпіричного дослідження склало припущення про те, що соціальна та психологічна адаптація мігрантів буде успішною в умовах реалізації комплексної програми допомоги у подоланні життєвої кризи, спрямованої на створення умов, які дозволяють досягати значного рівня адаптації в життєвих обставинах (*див.* додаток).

У нашому дослідженні застосовувалися такі психологічні методики: методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда; опитувальник адаптації особистості до нового соціокультурного середовища А. Янковської; методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Вассермана (у модифікації В. Бойка) [29; 36]. Емпіричну

базу дослідження на першому етапі склали 50 осіб переселенців зі сходу України віком від 20 до 55 років, на другому: 20 осіб – 10 студентів-переселенців та 10 переселенців різного віку, які не є студентами.

Емпіричне дослідження соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів виявило те, що низький рівень адаптації мають 60% досліджуваних, низький рівень прийняття інших у 58% і 34% відповідно. 44% відчують емоційний дискомфорт. У 40% піддослідних виявлено реакцію есканізму, 56% виявляють інтернальний локус контролю, що говорить про те, що дані досліджувані схильні приписувати всім подіям зовнішнім причинам, що відбуваються з ними. У 48% виявилися високі результати за шкалою конформності прагненні за будь-яких умов підтримувати людей, орієнтація на соціальне схвалення, 18% не бажають приймати нове середовище. У 44% високий рівень депресивності. 80% відчують ностальгію. 52% – відчуженість місцевого соціуму. Більшість досліджуваних характеризує знижений рівень соціальної фрустрованості. У 56% низький рівень психічної активації, у 50% на слабкому рівні є захопленість, зосередженість на життєвих процесах, уважність та зацікавленість, низький емоційний тонус (44%), високий рівень емоційної напруженості у 52%.

Після реалізації програми допомоги вимушеним мігрантам, що поєднувала взаємодоповнювальну систему соціальних, психологічних та педагогічних заходів, спостерігається чітко виражена позитивна динаміка за основними показниками успішності соціально-психологічної адаптації. Це виявилось в тому, що 44% були адаптовані на досить високому рівні, 48% мають високий рівень самоприйняття, високий рівень прийняття інших у 40%, високий рівень емоційної комфортності спостерігався у 12%, а 78% характеризував інтернальний локус контролю. У 56% респондентів було зафіксовано більш високий рівень інтерактивності, що свідчить про активне входження до нового середовища. За шкалою депресивності високий результат

лише у 25%, відчувають ностальгію 12%. Більш ніж у половини (58%) відсутня відчуженість від нової культури. Дуже високий рівень фрустрованості показали лише 5%. Значно знизилася питома вага осіб із низьким рівнем психічної активації (до 44%). За шкалою інтерес, яка діагностує ступінь захопленості, зосередженості, уважності та зацікавленості, високий результат відзначений нами у 36%. У 40% респондентів виявився високий емоційний тонус, а високий рівень емоційної напруженості – тільки у 24% досліджуваних.

Отже, вимушені мігранти, які взяли участь в програмі допомоги, після її зреалізації адаптовані на досить високому рівні, володіють високим рівнем самоприйняття, оцінювали себе більш здатними до праці, навчання, до організації дозвілля та відпочинку, спостерігався високий рівень прийняття інших, покращилися показники у спілкуванні з оточуючими, спостерігався високий рівень емоційної комфортності, емоційний фон позитивний, спокійний, активно-ініціативний вплив на соціальне довкілля. У них проявляється прагнення вирішувати проблеми, що виникають, а не уникнути, у складних ситуаціях проявляють активність і спокій, стійка установка на позитивний результат здобутків, дій, вчинків, очікування позитивних результатів, бадьорості і віра в майбутнє. Переважає інтернальний локус контролю – такі люди вважають себе відповідальними за те, що відбувається з ними, встановлюють зв'язок між власними якостями та виявленими зусиллями з результатами діяльності.

Результати формувального експерименту дозволили встановити наявність достовірних відмінностей за динамікою залежної експериментальної змінної – успішності соціально-психологічної адаптації. Про це ж свідчать об'єктивні показники соціально-психологічної адаптації, виміряні за допомогою методу спостереження та аналізу документів. Тож програму допомоги у подоланні життєвої кризи можна вважати досить ефективним засобом оптимізації рівня успішності адаптації мігрантів та підвищення вітальності.

3.2. Емпіричне дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості як предикторів соціальної та психологічної адаптації мігрантів

Другий етап нашого емпіричного дослідження сформувала ідея про те, що початковий етап процесу соціально-психологічної адаптації пов'язаний зі стресом акультурації, що призводить до розвитку низки негативних психоемоційних проявів, таких як дезадаптація, зростання проявів тривожності та агресивності, симптоми депресії, оскільки емігранти зіштовхуються із необхідністю інтегруватися у нові соціальні, психологічні, культурні, етнічні, мовні, матеріальні та інші умови.

Відомо, що в процесі соціально-психологічної адаптації мігранти-студенти (переселенці) мають реальні можливості для організації конструктивної взаємодії зі своїми однолітками-студентами в процесі навчання та позааудиторної діяльності. В останній рік збільшилася кількість студентів із тимчасово окупованих та прифронтових територій, що дозволяє їм успішніше та в більш короткий проміжок часу інтегруватися у навчальний процес, набути нових друзів, ознайомитися з вимогами, що висуваються навчальними закладами та професорсько-викладацьким складом, швидше пережити прояви соціокультурних змін та успішно адаптуватися до нових умов життєдіяльності.

Ми висунули припущення, що, по-перше, рівень соціально-психологічної адаптації вищий у студентів-мігрантів, ніж у мігрантів інших категорій; по-друге, переселенці, які проживають більше двох років у новому місці проживання, мають вищий рівень соціально-психологічної адаптації. У цьому дослідженні взяли участь 20 осіб, з яких 10 студенти-переселенці, та 10 осіб – тимчасово переміщені особи від 18 до 45 років, які не навчаються у ЗВО (референтна група).

Аналіз отриманих результатів свідчить у тому, що у студентів характерні вищі оцінки з низки параметрів соціально-психологічної адаптації проти не-студентів. Так, студенти менш виражено відчують негативне ставлення до себе з боку місцевих жителів («так» у відповідях 80% студентів та 50% референтної групи). Студенти набагато частіше спілкуються з представниками місцевого соціуму (90% проти 60%), найчастіше, зі своїми одногрупниками з числа місцевих жителів, з якими взаємодіють. Не-студенти частіше обирають спілкування зі своїми земляками (70%), або ж ведуть відокремлений спосіб життя, ні з ким не взаємодіючи (30%). У відповідях на запитання «Чи можете Ви сказати, що влилися в місцеву культуру?» було виявлено статистично значущі відмінності. Встановлено, що 70% досліджуваних студентів сприймають себе членами громади, навпаки, половина досліджуваних референтної групи вважають себе мало інтегрованими у місцеву культуру. Ми констатуємо, що суб'єктивна оцінка студентами своєї адаптованості до нових умов життя суттєво не відрізняється від аналогічної оцінки, зробленої не-студентами. Половина студентів та 30% представників референтної групи не відчують себе чужими, проте схильні помічати інші цінності у місцевих жителів.

За допомогою кореляційного аналізу нами було встановлено низку статистично значущих взаємозв'язків між: тривалістю проживання в новому місці проживання та суб'єктивним сприйняттям себе як чужого ($r=-0,572$; $p=0,006$): чим довше мігрант проживає в новому для нього місці проживання, тим менше він сприймає себе «чужим», тим більше він адаптований до нових умов життєдіяльності; тривалістю проживання в новому місці проживання та сприйняттям відмінностей у цінностях жителів різних регіонів результату ($r=-0,415$, $p=0,003$): у міру проживання в новому місці проживання очевидні відмінності у цінностях у місцевих жителів з тими цінностями, до яких звикли внутрішні переселенці на батьківщині стають менш помітними; віком та

суб'єктивною оцінкою ставлення до себе з боку представників приймаючого суспільства ($r=-0,346$; $p=0,014$): чим старший вік переселенця, тим меншою мірою вони відчують негативне ставлення до себе з боку місцевого населення; віком мігрантів і планами залишитися надалі проживати на заході держави ($r=0,367$; $p=0,009$): чим старіші, тим частіше вони будують плани про те, щоб залишитися на постійному проживанні.

Встановлено статистично достовірні відмінності у результатах, отриманих на вибірках іноземних студентів та трудових мігрантів за допомогою методики діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса, Р. Даймонда за шкалами: «адаптивні здібності» ($p=0,042$), «адаптивність» ($p=0,005$), «Домінування» ($p=0,012$), «нервово-психічна стійкість» ($p=0,010$), «внутрішній контроль» ($p=0,020$), «комунікативні здібності» ($p=0,023$). За шкалами «прийняття себе», «прийняття інших», «моральна нормативність», «догляд», «емоційний комфорт» був виявлено значних відмінностей. Отримані нами дані дозволяють стверджувати, що рівень соціально-психологічної адаптованості студентів вищий, ніж не у студентів. Для студентів характерні вищі показники нервово-психічної стійкості, комунікативних здібностей та особистісного адаптивного потенціалу, які характеризують їхній психоемоційний стан і є компонентами адаптованості.

Проведене емпіричне дослідження виявило основні соціальні та психологічні проблеми вимушених переселенців: труднощі у спілкуванні з місцевим населенням, наявність почуття ізоляції, втрата соціального статусу, наявність емоційного дискомфорту у зв'язку із хворобливими переживаннями переїзду на нове місце проживання, відсутність впевненості у власній безпеці, неможливість задоволення потреб у спілкуванні зі старими друзями, соціально-пасивна життєва позиція, зневіра у власні можливості та успіх. Для більшості досліджуваних характерна висока свідомість життя, що виявляється у сприйнятті процесу свого життя як емоційно насиченого та наповненого

змістом, а також уявлення про себе як про сильну особистість. Отримані результати підтверджують залежність успішності соціальної та психологічної адаптації вимушених переселенців до нових умов життя типу проживання. Процес адаптації протікає успішніше при проведенні комплексної програми, яка поєднує систему соціальних, психологічних і педагогічних заходів, дозволяє оптимізувати соціально-психологічну адаптацію та підвищити їх життєздатність.

Висновки до розділу 3

Проведене дослідження особливості соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів у подоланні життєвої кризи дозволило сформулювати такі висновки. Соціальна та психологічна адаптація необхідна для суб'єкта в швидко мінливому, динамічному соціальному докiллі. Це пов'язано з перебудовою соціальних установок, рефлексією, спрямованою на усвідомлення власних ціннісних орієнтацій і установок. При входженні в нове соціальне середовище людині необхідно поєднати свої цілі, ідеали із ідеалами соціальної групи, суспільства, вийти за межі звичних для себе уявлень. Проблема адаптації мігрантів має комплексний характер. Вона досить серйозно досліджена у соціальній філософії, в економічних науках, у соціології, в етнології, в антропології, у психології. Однак соціальний та психологічний аспекти адаптації вимушених мігрантів вивчені явно недостатньо і полягають у встановленні позитивних зв'язків суб'єкта з новим соціальним середовищем, вирішенні щоденних життєвих проблем, активній участі в соціальному і культурному житті суспільства, що приймає, задовільному психічному стані та фізичному здоров'ї. Успішність соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів спричинена як психологічними, так і непсихологічними умовами,

зокрема соціально-демографічною приналежністю, особистими особливостями, життєвим досвідом, ступенем подібності та відмінності між культурами різних регіонів України, комунікативним потенціалом креативності.

У процесі соціально-психологічної адаптації мігрантів досить чітко виділяються фази (стадії), що характеризують динаміку адаптаційних процесів та успішність процесу адаптації загалом. Емпіричне дослідження особливостей соціально-психологічної адаптації мігрантів показало, що більшість таких осіб дезадаптовані, що проявляється у хаотичному характері активності, тенденції займати оборонну позицію, екстернальності та ескапії. Емоційний фон у вимушених мігрантів зі сходу знижений, проявляється емоційна напруженість і схильність до безпричинної стурбованості незначними проблемами, дратівливість, тривожний стан. Соціальна ситуація вимушеної міграції може бути охарактеризована як кризова і навіть екстремальна (що створює загрозу здоров'ю та життю).

Провівши емпіричне дослідження можна констатувати, що реалізація програми, яка поєднує систему соціальних, психологічних і педагогічних заходів, дозволяє оптимізувати соціально-психологічну адаптацію за такими показниками, як адаптація до соціокультурного середовища, емоційна стійкість, соціальна фрустрованість і психічний стан. За даними формувального експерименту найбільш вираженою виявилася позитивна динаміка таких показників соціально-психологічної адаптації, як емоційна стійкість та соціальна фрустрованість. У переселенців в процесі допомоги відбулися статистичні достовірні зміни в показниках успішності соціально-психологічної адаптації, що відображає досить високий ступінь прийняття нових соціальних умов життя і швидкого вступу в контакт із людьми з нового соціального оточення. Успішності соціально-психологічної адаптації мігрантів у подоланні життєвої кризи можуть сприяти такі чинники, як наявність соціальної установки на активно-ініціативний вплив на нове соціальне середовище та

рефлексивна позиція суб'єкта, пов'язана з активною зміною ним власної особистості, з корекцією своїх усунення соціальної поведінки.

До пріоритетних напрямів щодо вдосконалення процесу адаптації мігрантів у соціокультурному просторі та підвищення їх життєздатності, належать: розробка адаптаційних програм, що включають заходи щодо професійної підготовки та перепідготовки мігрантів; програми сприяння зайнятості мігрантів; організація соціальної та психологічної підтримки мігрантів; розробка спеціальних освітніх програм, як місцевого населення, так новоприбулих із регіонів, що охоплені війною; додаткові заходи для категорії осіб із значними відмінностями у рівні соціальної орієнтації, національних традицій; надання податкових пільг підприємствам, які залучають внутрішніх мігрантів; моніторинг організацій, які використовують робочу силу внутрішньо переміщених громадян України; надання довгострокових банківських кредитів підприємствам, які здійснюють трудову та соціальну адаптацію мігрантів.

ВИСНОВКИ

1. Соціальна та психологічна адаптація мігрантів здійснюється через практичну діяльність, основний зміст якої складає пристосування та звикання до матеріальної культури, норм, цінностей, зразків поведінки нового соціального довкілля, а також перетворення себе та цього середовища відповідно до потреб взаємодіючих сторін. Адаптація – закономірний зв'язок людини і сутнісна функція будь-якої соціальної системи та організації. У соціальній та психологічній адаптації мігрантів заломлюються загальні риси соціокультурного процесу, оскільки це пристосування спрямовано набуття статусу цієї соціальної групи у новому середовищі, культурну сумісність, з урахуванням взаємного перетворення сторін.

2. Взаємодія зовнішніх і внутрішніх чинників адаптації мігрантів нерозривно пов'язана із економічними, соціальними та інституційними структурами регіонів, які їх приймають. Проведений аналіз дозволяє виявити чотири взаємопов'язані аспекти соціальної та психологічної адаптації мігрантів: 1) соціально-економічний: виявлення нових форм економічної поведінки домогосподарств (моделей життєзабезпечення), поява та поширення яких зумовила системну кризу суспільства та хаотичні соціально-економічні процеси протягом останніх двох років; 2) ідеологічний: фіксація змін, що відбуваються в цей же період у світогляді простих людей (соціальних відносин, атитюдів і цінностей, нових елементів ідеології); 3) соціально-психологічний: характеристика духовного стану населення (психоемоційний статус, трудові та особисті перспективи індивіда, якість міжособистісних відносин, згуртованість членів громади); 4) соціально-політичний: оцінка рівня прихованих (латентних) форм напруженості у суспільстві, розвиток якої супроводжує як зміни у

структурі економічної поведінки людей, і процеси соціальної дезадаптації, емоційного напруги покупців, безліч трансформацію їх світогляду.

3. Структура адаптаційної поведінки мігрантів містить зовнішні (екзогенні) та внутрішні (ендогенні) фактори. Перші охоплюють соціальні засоби пристосування мігрантів до економічних, етнонаціональних, соціально-побутових процесів. Другі пов'язані з людськими ресурсами (професійно-освітніми, соціокультурними, психологічними), які є необхідною умовою соціально-економічної стабілізації територій сталого міграційного зростання. Об'єктивною основою адаптації мігрантів є соціокультурний простір. При статичному розгляді соціокультурний простір у класичному варіанті складається з чотирьох сфер діяльності: 1) виробничої, 2) життєзабезпечуючої, 3) соціонормативної та 4) пізнавальної. Для кожної з цих сфер характерна низка значень, цінностей, норм і способів реалізації, проте, виходячи з принципу взаємозамикання, всі вони мають загальну основу, що відображає неповторну специфіку соціокультурного простору.

4. При динамічному розгляді соціокультурний простір є продукт творчої, перетворювальної діяльності людей, які породжують та змінюють ті чи інші частини свого соціального та культурного оточення. У результаті соціокультурний простір як система норм, цінностей, соціальних інститутів цього суспільства функціонує, розвивається та змінюється. Це і є цілеспрямована зміна структури соціокультурних інституцій для досягнення стану, при якому кожному члену суспільства відкривається доступ до вищих культурних цінностей, засобів оволодіння ними, можливість включення їх у своє повсякденне життя. Найважливішими елементами соціокультурного простору є культура та культурна традиція. Саме культура визначає можливості соціокультурного простору в адаптивній взаємодії, ступінь впливу середовища на адаптанта, відточеність засобів включення суб'єкта до соціально-культурної практики.

5. Соціальні та психологічні умови тісно пов'язані з суб'єктивними чинниками, яких можна віднести здатність і готовність конкретної людини (як переселенця, і місцевого жителя) включатися до системи нових громадських відносин, які у регіоні з появою вимушених мігрантів. Іншими словами, адаптантами є не лише вимушені переселенці та біженці, а й представники місцевої територіальної спільноти (ступінь їхнього бажання прийняти переселенців у своє повсякденне життя), для яких соціальні умови також змінюються разом із долученням до їхнього життя вимушених мігрантів. Вирішальними чинниками у процесах соціальної адаптації є соціальні характеристики та соціальний потенціал мігрантів, укладений у накопиченому соціальному капіталі (освіта, професійна підготовка та кваліфікація).

6. Успішність соціальної та психологічної адаптації мігрантів залежить від низки внутрішніх та зовнішніх чинників, що спричинюють на особистісному та міжособистісному рівні взаємодії адаптаційні стратегії поведінки. До внутрішніх чинників належить ступінь актуалізації потреби мігрантів у позитивних соціальних зв'язках, самоактуалізації та самореалізації у діяльності. До зовнішніх чинників належить ступінь прийняття проблем мігрантів з боку нового соціального довкілля та його здатність надавати необхідну у процесі адаптації особистості мігранта до нових умов життєдіяльності підтримку та допомогу. Структура адаптаційної поведінки мігрантів включає екзогенні та ендогенні чинники.

7. У процесі соціальної та психологічної адаптації вимушених мігрантів відбуваються значні зміни особистісного плану, що виражаються у зниженні самооцінки та рівня домагань, деформації ціннісних орієнтацій та соціальних установок.. Оскільки психологічні проблеми та психічні розлади вимушених мігрантів мають комплексний характер і зачіпають емоційну, поведінкову, комунікативну і мотиваційно-потребову сферу особистості, остільки допомога їм повинна бути комплексною і поєднувати соціальні, психологічні та

педагогічні засоби. Допомога вимушеним мігрантам повинна бути спрямована на активізацію внутрішніх потенціалів особистості, підвищення самооцінки і впевненості в собі, на навчання ефективним способам самодопомоги, активну комунікативну взаємодію з новим соціумом. Необхідна допомога у подоланні життєвої кризи не може бути реалізована без урахування соціального статусу, особистісних особливостей актуальної життєвої ситуації вимушених мігрантів. Успішність соціально-психологічної адаптації мігрантів та підвищення їх життєздатності залежить від всебічного комплексного застосування психокорекційних програм та програм з надання соціальної допомоги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Блинова О. Є. Психологічні чинники стресу акультурації мігрантів. *Наука і освіта*. 2010. № 3. С.12-16.
2. Блинова О. Є. Психологічні чинники стресу акультурації мігрантів. URL: <https://scienceandeducation.pdpu.edu.Ua/doc/2010/32010/3.pdf>.
3. Блинова О. Є. Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномена акультурації *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. 2016. Вип. 3 Т.1. 221 с.
4. Гандзілевська Г.Б. Реалізація життєвих сценаріїв українських емігрантів у акмеперіоді кризь призму соціокультурної адаптації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія». 2018. Вип. 5. С. 65–70.
5. Гриценко В.В. Соціально-психологічна адаптація вимушених переселенців із ближнього зарубіжжя: Автореф. дис. ... д. психол. н. К., 2002. 44 с.
6. Грищук Е.Ю. Територіальна та етнічна ідентичність: особливості взаємозв'язку. *Український психологічний журнал*. 2017. 1(3). С. 26-38
7. Грищук Е.Ю., Коваленко А.Б. Особливості етнолінгвістичної ідентичності представників різних мовних груп України. *Психолінгвістика/ Psycholinguistics*. 2019. 25(1). С. 49-71.
8. Данилюк І. В., Курапов А. О. Особливості впливу психологічних характеристик на вибір стратегії акультурації в юнацькому віці. *Актуальні*

проблеми психології. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. 2019. Т.11. № 12. С. 50-61

9. Донченко О. Соціетальна психіка. К.: Наукова думка, 1994. 208 с.

10. Євтух В.Б. Етнічність: глосарій / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Ін-т етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. 170 с.

11. Завацька Н. Є. Соціальна підтримка як інтерперсональна складова адаптаційного потенціалу особистості. *XVI Науково-практична конференція «Університет і регіон: проблеми сучасної освіти».* Збірник наукових праць. Луганськ, 2010. С. 73-74.

12. Завацька Н. Є. Соціокультурні та психологічні аспекти адаптації особистості в сучасному соціумі : монографія. Луганськ : Вид-во Східноукраїнського національного університету імені Даля, 2012. 320 с.

13. Завацька Н.Є. Особливості функціонування інтраперсональних складових адаптаційного потенціалу особистості в кризові періоди життя. *Теоретичні і прикладні проблеми психології.* Збірник наукових праць. № 2 (26). Луганськ, 2011. С. 12-19.

14. Завацька Н.Є. Соціальна підтримка як інтерперсональна складова адаптаційного потенціалу особистості. *Науково-практична конференція «Університет і регіон: проблеми сучасної освіти».* Збірник наукових праць. Луганськ, 2010. С. 73-74.

15. Засекіна Л.В. Мовленнєва адаптація особистості як предмет психолінгвістичного дослідження. *Психологічні перспективи.* 2011. Вип. 17. С. 104-116.

16. Збігнєв З. Еміграція й адаптація. Для одних вигода, для інших втрата культури? *Міграція виклик XXI ст.* Люблін, 2008. С. 113.

17. Кавалеров А.І. Соціальна адаптація: феномен і прояви: монографія. Одеса: Астропринт, 2005. 112 с.

18. Кавчинська-Бутрим З. Користі та втрати учасників міграції результати власних досліджень *Міграція виклик XXI ст.* Люблін, 2008. С. 143-151.
19. Кенон У. Фізіологія емоцій. Тілесні зміни при болю, голод, страх і ярості. Львів: 2020. 280 с.
20. Коваленко А. Б. Соціально-психологічна адаптація дітей-мігрантів в освітньому середовищі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3 (53). Т. 1. С. 5-19.
21. Константинов В.В. Залежність успішності соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів до нових умов життя : монографія. Суми, 2020. 165 с.
22. Константинов В.В. Проблеми адаптації вимушених мігрантів із зони бойових дій. Суми, 2022. 88 с.
23. Крисюк Ю.П. Соціальна адаптація особистості як важлива передумова ресоціалізації колишніх засуджених *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: Право. 2014. Вип. 25. С. 206-209.
24. Малиновська О. А. Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС. К. : Бланк-Прес, 2004. 172 с.
25. Миколюк О. Хвиля міграції охопила країну. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/hvylya-migraciyi-ohopyla-krayinu>.
26. Міграційна криза в ЄС: статистика та аналіз політики. URL: <https://cedos.org.ua>.
27. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика) : енциклопедія / ред.-упоряд. Ю. І. Римаренко. К.: Довіра, 1998. 912 с.
28. Міграція в Україні: факти і цифри. Київ: Представництво Міжнародної організації з міграції, 2016 32с.

29. Мілютіна К. Л. Теорія та практика психологічного тренінгу: навч. посіб. К.: МАУП, 2004. 192 с.
30. Надрага В. І. Проблеми вимушеної внутрішньої міграції населення в контексті концепції «суспільства ризику». *Український соціум*. 2015. №1(52). С.135- 140.
31. Орбан-Лембрик Л. Е. Вплив міграційних процесів на поведінкові прояви особистості. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано- Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2008. Вип.13. Ч.1. С. 3-15.
32. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологічні засади спілкування : монографія. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. 416 с.
33. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : підручник для студентів вищих навч. закладів : у 2 кн. К. : Либідь, 2006. Кн.1 : Соціальна психологія особистості і спілкування. 543 с.
34. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : підручник для студентів вищих навч. закладів : у 2 кн. К. : Либідь, 2006. Кн.2 : Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. 560 с.
35. Пасічник І.Д. Психологія поетапного формування операційних структур систематизації. Острог: Вид-во «Острозька академія», 1997. 188 с.
36. Практикум з психології менеджменту та професійної діяльності / за ред. Г.С. Никифорова. К., 2001. 325 с.
37. Психологія мовлення і психолінгвістика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / за заг. ред. Л.О. Калмикової. К.: Переяслав Хмельницький педагогічний інститут, «Фенікс», 2008. 235 с.
38. Риндзак О.Т. Соціально-економічна адаптація внутрішньо переміщених громадян у приймаючому соціумі (на прикладі м. Харкова) *Проблеми економіки*. 2015. № 3. С. 275-280.
39. Рогаль Н. І. Батьківське ставлення як чинник конфліктної поведінки дівчат-підлітків. Дис. ... канд. психол. н. : 19.00.05. Київ, 2015. 245 с.

40. Рожновскі Б. Стрес, обумовлений еміграцією, і його наслідки для системи цінностей емігрантів. *Міграція виклик XXI ст.* Люблін, 2008. С. 129.
41. Семиченко В.А. Мистецтво взаєморозуміння. Психологія 15 та педагогіка сімейного спілкування: навч. посібник для студентів ВНЗ. 2-е вид. К.: Веселка, 1998. 214 с.
42. Солодько А. Потік емігрантів з України різко збільшився ще з 2015 р. URL: <https://hromadske.ua/posts/trudovi-mihranti-ukrainci>.
43. Тарасюк І.В. Психологічні особливості мовленнєвої адаптації дітей мігрантів до іншомовного середовища. Дис. канд. психол. н. : 19.00.07 педагогічна та вікова психологія. Луцьк, 2013. 222 с.
44. Титаренко Т. Етнічні кордони і міжетнічна толерантність. *Політичний менеджмент*. 2004. № 5(8). С. 31–39.
45. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посібник. К., 2020. 236 с.
46. Ухова А. Соціокультурна адаптаційна поведінка інтелектуального мігранта в новому середовищі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Міжнародні відносини. 2020. 1(51). С. 47-50
47. Хачатурян Ю. Р. Порівняльний аналіз соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів та місцевих дітей. *Український психологічний журнал*. 2019. №2(12). С. 182-194.
48. Хачатурян Ю. Р. Теоретичний аналіз проблеми психотравми в дітей. *Український психологічний журнал*. 2018. №1(7) С. 171-186.
49. Хачатурян Ю. Р. Теоретичний аналіз проблеми соціально адаптації дітей вимушених мігрантів *Український психологічний журнал*. 2017. №1(3) С.177- 191.

50. Чуйко О. В., Іванова І. В. Вплив рівня тривожності на успішність навчальної діяльності. *Актуальні проблеми психології*. 2018. Том XI. Випуск 16. С. 12.

51. Ярошенко В.В., Передало Х.С. Соціальна адаптація працівників-мігрантів в умовах євроінтеграції. *Економічний аналіз*. 2018. Том 28. №1. С. 105-114.

52. Ярошенко В.В. Адаптація працівників мігрантів: актуальність сьогодення в умовах євроінтеграції. *Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Стан та розвиток підприємництва в умовах ринкової економіки: проблеми та перспективи»*. Дніпро: НО «Перспектива», 2018. С. 112-115.

53. Khachaturyan Yu. R., Formation of social and psychological adaptation of migrant children in the context of educational system. *International journal of innovative technologies in social science*. Warsaw, 2020. №6 (27) P. 32-38.

54. Kovalenko A.B., Bezverkha K.S. Social and ethnic identities manifestations during ukrainian emigrant's adaptation. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. 2020. 4 (25). P. 18-26;

55. Mead G.H. *Mind, Self and Society*. Chicago: University of Chicago Press, 1934. P. 141-144, 173-178.

56. McKinney, F. Functionalism at Chicago: Memories of a graduate student, 1929-1931. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*. Vol. 14, 1978. P. 142-148.

57. Philips L. *Human adaptation and his failures*. N-Y & London: Academic Press, 1968. 108 p.

58. Tolman E.C. *Purposive Behavior in Animals and Men*. New York: Century, 1932. 428 p.

59. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes. Bd. 1. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. Heidelberg: Carl Winter, 1931. 347 s.

60. Wenninger G. Lexikon der Psychologie I in 5 Bänden. Heidelberg, Berlin: Spektrum, Akademischer Verlag, 2001, Band III. 438 s.

ДОДАТОК

Комплексна програма корегування соціально-психологічної адаптації мігрантів

Отримані результати виявлені на етапах теоретичного аналізу літературних джерел, досвіду, накопиченого українськими та зарубіжними науковцями, проведення та подальшого аналізу констатувального експерименту вивчення соціально-психологічної адаптації мігрантів були використані для розробки тренінгової програми, яка спрямована на підвищення рівня адаптації дітей в умовах освітнього середовища.

Психологічним підґрунтям розробленої тренінгової програми є самоусвідомлення своїх індивідуальних властивостей і особливостей, розвиток самопізнання, формування стійких структурних елементів особистості, що сприяють змінам на емоційному, когнітивному та поведінковому рівнях особистості.

Загальна мета програми – надання психологічної допомоги мігрантам в процесі їх адаптації, ідентифікації та самореалізації в умовах нового освітнього середовища.

Серед основних завдань програми було виділено наступні:

- надати психологічну допомогу у соціальній адаптації через стимуляцію розвитку впевненості в собі, самостійності, відповідальності, почуття обов'язку і доброзичливості по відношенню один до одного мігрантів і приймаючого населення;
- інформування батьків щодо особливостей та можливих складнощів і шляхів їх вирішення в процесі адаптації-мігрантів до нового середовища;
- забезпечення педагогічного колективу знаннями, необхідними для створення сприятливого освітнього середовища для адаптації мігрантів.

Програма була побудована на основі наступних принципів:

1) Принцип гуманізму. Підтримувати індивідуальність і неповторність кожної особистості, підтримувати саморозвиток учнів, забезпечувати психологічний супровід спрямований на здатність самостійно вирішувати свої життєві проблеми.

2) Принцип комплексності реабілітаційно-корекційних заходів і програм. Адаптація мігрантів до приймаючої сторони і до освітнього середовища – це процес двосторонній (взаємодоповнюючий), в якому адаптацію повинні пройти не тільки мігранти, а й спільнота, що їх приймає. Даний принцип включає в себе поєднання різних взаємодоповнюючих методів і форм практичної роботи з вимушеними мігрантами.

Необхідною умовою реалізації програми є участь всіх складових соціального довкілля.

Програма адаптації мігрантів є комплексною і містить спеціальні технології, спрямовані на роботу з мігрантами.

3) Принцип толерантності. В основі програми лежить ідеологія толерантності, що полягає в: повазі і визнанні рівності, відмові від домінування, визнанні різноманіття людської культури, формуванні позитивного діалогу у стосунках між мігрантами та місцевим населенням.

4) Принцип врахування вікових особливостей особистості мігрантів. Процес адаптації розглядається з урахуванням вікових особливостей, відповідно застосовувалися програми та методи роботи, що відповідають віковому цензу досліджуваних.

5) Принцип індивідуального підходу до особистості мігрантів.

Перебіг процесів психологічної адаптації мігранта залежить також від особливостей становлення системи індивідуального психологічного захисту, характеру трансформацій і формування соціальної ідентичності особистості, стану мотиваційно-потребової сфери.

Також, у процесі безпосередньої тренінгової роботи учасники мали дотримуватися таких загальних принципів: добровільність (учасники групи беруть участь у груповій роботі із власної волі, добровільно); рівноправність (всі учасники мають рівні права та обов'язки); активність (спрямованість активності учасників на набуття практичного досвіду через виконання запропонованих тренером вправ і завдань); конфіденційність; доступність (застосування зрозумілого для учасників взаємодії тезаурусу задля усунення комунікативних бар'єрів) тощо.

Запропонована програма спрямована на подолання кризових соціально-психологічних проблем, розвиток навичок впевненої поведінки, адекватної самооцінки, прийняття себе, позитивне соціальне становлення особистості. Це одні із основних моментів, які було виявлено на етапі констатувального дослідження соціально-психологічної адаптації.

Робота з мігрантами не мала на меті досягти максимально високих значень за всіма показниками соціально-психологічної адаптації мігрантів. Оскільки, ми розуміємо, що це досить тривалий у часі процес і досягти таких результатів за сім занять та виключно групою (тренінговою) роботою повністю не можливо. Тому, увага була зосереджена на підтримці осіб, які опинилися у новому освітньому середовищі, покращенні їхнього психологічного стану і вибіркового показників, що б стимулювали підвищення соціально-психологічної адаптації.

Таким чином, тренінгова взаємодія спрямована, першою чергою, на формування розуміння і відчуття того, що їхні проблеми є важливими і їх обов'язково потрібно вирішувати, що вони не самі в цій ситуації, вони можуть отримати підтримку у будь-який час, а також, на стимулювання потенціалу внутрішніх ресурсів до роботи над собою тощо.

Заняття проводилися один раз на тиждень після занять в соціальному закладі. Часовий проміжок занять зумовлений особливостями вікового періоду досліджуваних. Тому нами розроблено заняття, які займали до двох години часу, щоб учасники не втомлювалися, був високий рівень концентрації уваги на виконанні завдання та зацікавленість виконуваною роботою.

В ході роботи з даною категорією враховано індивідуальні і вікові особливості. Програма передбачає соціально-психологічний супровід сімей мігрантів в процесі корегуальної роботи з ними, а також конструювання адаптивних моделей поведінки і соціальних взаємодій, що забезпечують найбільш повну соціалізацію та інтеграцію мігрантів в нове середовище, а саме: корегування несприятливих психологічних станів, що призводять до труднощів в міжособистісному спілкуванні; надання умов для повноцінної реалізації своїх здібностей і потенційних можливостей.

Заняття спрямовані на:

- Розвиток комунікативних навичок, згуртованість колективу;
- Розширення уявлень про емоції, прийнятні способи розрядки накопиченої негативної енергії;
- Подолання сором'язливості, невпевненості в собі, замкнутості, нерішучості, розвиток самосвідомості;
- Виховання інтересу і уваги до партнерів по спілкуванню;
- Розвиток вербальних і невербальних засобів спілкування;
- Формування адекватної самооцінки, підвищення впевненості в собі, зниження психоемоційного напруження;
- Формувати вміння керувати своєю агресією і гнівом;

- Розвиток уваги до поведінки іншого, вміння вести розмову, адекватно усвідомлювати себе;
- Профілактику страху, розширення уявлень про почуття, розвиток комунікативних навичок;
- Підвищення рівня довіри, зближення групи.

Робота з мігрантами здійснювалася за двома окремими програмами, які мали свої специфічні особливості, передбачали різні види активностей та методи роботи. Це зумовлено різним. Зокрема, така необхідність була виявлена на етапі обрахунку і кількісно-якісного аналізу отриманих в ході констатувального етапу результатів вивчення соціально-психологічної адаптації мігрантів. Оскільки, було встановлено певні відмінності і особливості залежно від віку.

Програма роботи з мігрантами спрямована на психологічне корегування соціально-психологічної адаптації будувалася та спиралася на досвід вітчизняних і зарубіжних науковців, які в своїх роботах зверталися до проблеми адаптації, в тому числі соціально-психологічної і використовували саме тренінгову форму взаємодії для її покращення.

Програма корегування соціально-психологічної адаптації мігрантів передбачала опрацювання 6 тем, які містили різного роду вправи:

1 заняття «Знайомство із проблемою агресії» було спрямоване на вдосконалення уявлень з проблеми агресії, вивчення своїх психологічних особливостей, навчання «нешкідливим» способам розрядки гніву та агресивності. Заняття розпочалося із встановлення групових норм та правил поведінки, після чого учасники ознайомилися із притчею про вовка та в подальшому її аналізували, з'ясовували її приховану суть, який полюс позитивний чи негативний відводиться агресії в нашому житті, до чого може призвести нехтування правами та нормами інших осіб тощо. В ході заняття діти виконували такі вправи на візуалізацію: «Фотокартка» (зменшення); «Фотокартка (герої фільмів)».

2 заняття «Спостережливість» спрямоване на формування навички слухати співрозмовника, звертати увагу на поведінку інших, вміння вести розмову, адекватно усвідомлювати себе. Головна мета заняття досягалася за допомогою виконання таких вправ та ігор: «Навчись слухати і чути багатьох»; «Чарівна крамниця»; «Мене турбує...»; «Повідомлення»; «Приховані ролі»; комунікативна вправа «Ти пішов, а »; «Візитка».

Метою 3 заняття «Впевнена поведінка» було підняття рівня самооцінки, розвиток упевненості в собі. У межах заняття було опрацьовано такі вправи: «Ода про себе»; «Автопілот»; «Зате ...»; «Символ впевненості»; гра «Мер».

4 заняття «Впевнена поведінка та толерантність» спрямоване на продовження опрацювання проблеми подолання невпевненості у собі, розвиток впевненості, вміння стверджувати свої права і власну цінність, при цьому не нехтуючи правами інших. Заняття передбачало виконання дітьми трьох вправ: «Мені подобається моє тіло» (Скорочені вправи Луїзи Хей); «Знаєш, що мені в тобі подобається?» та «Я щаслива людина!» або «Як мені пощастило в житті».

5 заняття «Гармонія» спрямоване на покращення сприйняття групи, зближення групи, підвищення рівня довіри між учасниками. Це завдання є важливим оскільки покращення таких аспектів позитивно вплине на соціально-психологічний клімат групи. Мета заняття досягалася через виконання таких вправ: «Скалолаз»; «Довіра»; «Сліпий і поводитир»; «Маятник».

6 заняття «Згуртованість» мало на меті підвищити рівень згуртованості групи. Тобто, на завершальному занятті продовжувався напрямок роботи попереднього заняття з поглибленням саме на цей соціально-психологічний аспект. Групова робота проводилася за

рахунок виконання таких вправ: «Мовчить і говорить дзеркало»; «Що в ньому нового»; «Відповідь за іншого»; «Мій портрет очима інших»; «Якби моїм другом був ... я сам».

Робота з батьками дітей-мігрантів була побудована з урахуванням комбінування (поєднання) інформаційної частини та групової взаємодії. В інформаційній частині роботи батьки були ознайомлені з поняттям соціально-психологічної адаптації, її особливостями, характеристиками. Батьків інформували про можливі шляхи поліпшення і полегшення процесу адаптації дитини до нового соціального середовища; про важливе місце ставлення батьків до дитини у проживанні нею цього періоду і т.д. В результаті групової взаємодії батьки мали змогу опрацювати певні аспекти проблеми зазначені в ході інформаційної частини. Зокрема, увага приділялася усвідомленню батьками власних типів батьківського ставлення, особливостей взаємодії із дітьми, позитивних і негативних моментів у спілкуванні та корегуванню власних стратегій поведінки (заміна їх на більш конструктивні) тощо.

Комплексна програма побудована на основі взаємодії, що містить три стадії (блоки), які є взаємодоповнюючими та перехідними: діагностичну; надання психолого-педагогічної допомоги дітям-мігрантам (корегувальну); інформувальну (підвищення інформаційної грамотності суб'єктів освітнього процесу щодо проблеми адаптації). Розглянемо кожен із них більш детально.

Перша стадія програми – діагностична. Для ефективного аналізу індивідуальних проблем і особливостей адаптаційної роботи недостатньо тільки спостереження. В процесі роботи необхідна якісна діагностика, яка дозволить більш точно визначати напрямки взаємодії, підібрати засоби і зміст досягнення поставленої мети, а також, правильно побудувати роботу зі всіма суб'єктами груп: з дітьми-мігрантами, їхніми батьками, вчителями, місцевими дітьми. Саме тому, на цій стадії було використано комплекс психодіагностичних методик. Зокрема, це методики діагностики: показників і форм агресії А. Басса і А. Дарки; самооцінки (С. Будассі); вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга; «Кольорова соціометрія»; соціально- психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймона, шкала реактивної (ситуативної) і особистісної тривожності (Ч. Спілбергера, в адаптації Ю. Ханіна) (для діагностики показників соціально-психологічної адаптації дітей-мігрантів); методика діагностики батьківського ставлення А. Я. Варга і В. В. Столін; комунікативної толерантності В. В. Бойко (для дослідження батьків дітей-мігрантів та вчителів).

Однак, у формульованому експерименті головною метою їх використання було встановлення і фіксація змін за показниками соціально-психологічної адаптації у дітей-мігрантів, батьківського ставлення та комунікативної компетентності у батьків і комунікативної компетентності вчителів до проведення тренінгу (первинний зріз) та після закінчення тренінгових вправлянь (завершальний зріз).

Друга стадія – надання психолого-педагогічної допомоги мігрантам (корегувальна). У мігрантів після стресу спотворюється картина світу і сприйняття самого себе. Змінюються уявлення про себе, втрачається віра в свої сили. Особа стає замкнутою, тривожною. Агресивне ставлення, недовіра призводить до неможливості адаптуватися в нових умовах.

Ця стадія передбачала ведення активної групової роботи через виконання вправ, які були спрямовані на формування визначених навичок і компетентностей не лише у експериментальних групах дітей-мігрантів, але і у експериментальній групі батьків дітей-мігрантів, вчителів, місцевих дітей. В кожній групі мета роботи була чітко визначена та деталізована.

Третя стадія – інформувальна (підвищення інформаційної грамотності суб'єктів освітнього процесу щодо проблеми соціально- психологічної адаптації). На цій стадії здебільшого використовувалися такі форми взаємодії як: міні-лекції, мозкові штурми,

фасилітація, модерація, релаксація та ін. Це дозволило не лише проінформувати учасників стосовно тематики занять, а й підготувати їх до етапу роботи на усвідомлення власних особливостей (рефлексії) та подальшої роботи у покращенні проблемних аспектів. В процесі обговорення і обміну досвідом учасники мали змогу ознайомитися і почути різні можливі точки зору, почути можливі проблеми і шляхи їх вирішення, усвідомити, що проблемні моменти є у кожного.

Всім людям властиво вважати, що те, що відбувається в їхньому середовищі є правильним, а те, що відбувається у інших неправильним; розглядати те, що відбувається в своїй групі як універсальне, безумовно вірне; відчувати неприязнь по відношенню до інших груп. Це, зокрема, можна констатувати на основі аналізу підходу В. Донцова до головних ознак групи. Тому, необхідно навчити дітей і дорослих цінувати найкраще з того, що виробляється людьми, незалежно від того, де і ким це робиться, взаємодіяти з представниками різних груп, позбавитися від упереджень і стереотипів. Здійснити це можливо різними способами, які зокрема, використано на цій стадії роботи:

1. Першим важливим кроком у відстороненні від упередження і дискримінації є усвідомлення існування тих самих стереотипів і властивих їм недоліків.

2. Другий етап – визнання недоліків стереотипів. Стереотипи ґрунтуються на інтерпретаціях, які людина робить, спираючись на життєвий досвід. Однак, інтерпретації можуть бути помилковими, так як інформація, на яку вони спираються може бути недостовірною. Стереотипи являють собою узагальнення, які часто обмежені.

3. Третім, важливим етапом по зменшенню стереотипного мислення, є контроль емоцій. Емоції – невід’ємна частина життя людини. Виходячи з цього, одним з найбільш важливих способів щодо зменшення дискримінації є навчання дітей і дорослих тому, як контролювати власні емоції. Зниження тривожності, формування толерантної поведінки, уміння інтерпретувати поведінку інших людей, виходячи з особливостей їх середовища, міжгрупова взаємодія – основні завдання даного етапу.

Реалізація передбачених заходів трьох зазначених стадій роботи спрямована на розвиток соціальної компетентності суб’єктів освітнього процесу, на створення в освітніх установах середовища, сприятливого для успішної адаптації мігрантів, умов для реалізації політики толерантності та поваги до прав усього населення, виховання особистості в дусі поваги до індивідуальних, культурних і національних особливостей інших людей тощо.

Таким чином, під час реалізації програми були використані навчальні семінари, елементи соціально-психологічних тренінгів, заняття, які побудовані на технології казкотерапії, містили елементи арт-терапії, рухові вправи та ін. Використання казок, міфів, притч, легенд дозволяло говорити з дітьми і дорослими про будь-яку проблему.